

श्री वेदान्तविचार.

११२
संग्रही प्रसिद्धकर्ता

मनःसुखराम सूर्यराम त्रिपाठी.

“ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या
जीवो ब्रह्मैव नापरः ॥”

(निर्णयसागरमुद्रालय.)

मुंबाइ सं० १९५५. मार्गशीर्ष, सन १८९८ इ०.

मूल्य रु. ०-४-०.

પ્રસ્તાવના.

(વેદાન્તવિચારની)

મૂલ વિસ્તૃતગ્રંથગત વિષયોની અભિવ્યંજિકા.

આ 'વેદાન્તવિચાર' રૂપ વન્ધ્યસેવ્યવાક્યામૃતસંગ્રહ, સ્વતુ-
દ્વિની વિશુદ્ધિઅર્થ તથા મ્વાત્માના-પરમાત્માના-અનુસન્ધાનાર્થ
આરંભ્યો છે તે ક્રિયમાણ રહેવાનો છે. સંચિત સંગ્રહનો કંઈ ભાગ,
અધિકારીવર્ગ અર્થ અત્ર સમર્પવામાં આવે છે. સર્વાન્તર્યામી પ્રેરક પ-
રમેશ્વરને પ્રાર્થના છે કે, સજ્જનોને દયાશક્તિ તે ઉપયોગી થવા
સમર્થ થાય એ પ્રકારે એ સંગ્રહને પ્રેરે.

ॐ

परमात्मने नमः

वेदान्तविचारः.

“वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ।”

भगवद्गीता अ० १५. श्लो०. १५.

श्रीभगवद्गीतामां श्रीकृष्ण भगवान् वदे छे के:—सर्वे वेदो-
ए करी हुं (=परमात्मा) ज वेद्य (=वेदितव्य—जाणवा योग्य—
छुं); वेदान्तकृत् (=वेदान्तना अर्थनो संप्रदायकर्ता) अने
वेदविद् (=वेदान्तना अर्थनो ज्ञाता) ए पण हुं ज छुं.

‘वेदान्त’ नाम=वेदनो अन्त—अवसान किंवा निर्णय,
अथवा वेदनो शिरोभाग. वेदोनी सर्व शाखाओना
वेदान्त. उत्तर भाग विषे पठ्यमान जे ग्रंथो,—अर्थात् प्रत्य-
गात्मभूत परमब्रह्म (ए) विशिष्टविषयवती^१ अने आत्यन्तिक-
संसारनिवृत्ति-ब्रह्मप्राप्तिरूप प्रयोजनवती (ब्रह्मात्मैक्यनो सा-
क्षात्कार छे विषय जेनो एवी) प्रमाणभूता उपनिषदो—ए
वेदान्त. अने ते अन्त श्रुतिओ उपनिषद् तेओने उपकारि

१ आ लेखमां जे संमत होय ते प्रायशः शंकरोक्तिउपजीव्यक छे, अर्थात्
‘पुरुषार्थदायिनी शंकरनी वाणीमांथी ज आ लेखनुं बहुकरी उपजीवन छे.
तेमां जे संमत होय ते ज मात्र शंकरवाणीनुं गणवुं; अने भूमिति आदि
सम तेने गुरुमुखी वा तज्ज्ञाताथी अभ्यासवानी तथा स्वतः विचार-
अपेक्षा छे. २ विलक्षण, विशेषणयुक्त विषयवती=विचारयोग्य
ली.

શારીરક સૂત્ર-શાષ્ટ્ય, ભગવદ્ગીતા, આદિ અધ્યાત્મશાસ્ત્રો પણ ગૌણવૃત્તિથી 'વેદાન્ત' કહેવાય છે.

પ્રદીપવત્ તે વેદાન્તશાસ્ત્રના પ્રમાણથી બ્રહ્મનો યથાવત્ સ્વરૂપાધિગર્ભ છે. કારણ કે બ્રહ્મ इन्द्रियादिप्र-
વેદાન્તશાસ્ત્ર. માણક નહિ કિન્તુ (શ્રુતિ) શબ્દપ્રમાણક છે.

તે યથાશબ્દ અભ્યુપગમંતવ્ય છે. મુખ્યત્વે કરી આત્માને ઉપ-
દિદિશુ (વેદાન્ત) શાસ્ત્ર લોકબુદ્ધિને અનુસરતું, (પ્રથમ) અત્યંત મૂઢોને આત્મત્વેકરી જે પ્રસિદ્ધ એવા અનાત્મ અન્નમય શરીરનો અનુવાદ કરી, તેથી અન્તર્ તેથી અન્તર્, એમ પૂર્વપૂર્વસમાન ઉત્તરઉત્તર અનાત્માને આત્મા એમ પ્રદાવી.... સર્વાંતર મુખ્ય આનંદમય આત્માને ઉપદેશે છે. સર્વ વેદાન્તોમાં તાત્પર્યેકરી બ્રહ્મના અર્થના પ્રતિપાદકત્વવતે વાક્યો સમન્વેગત છે. હે-
યોપાદેયશૂન્ય બ્રહ્માત્મતાના અવગમથી જ, સર્વ ક્લેશના પ્રહ-
રણથી પુરુષાર્થની સિદ્ધિ છે. યદ્યપિ અન્યપ્રમાણ વેદાન્ત-
શાસ્ત્ર અજ્ઞાતાર્થના જ્ઞાપકત્વેકરી આત્માવિષયે પ્રમાણત્વ પામતું નથી, કિન્તુ અતર્ત્ત-ધર્માધ્યારોપણમાત્રનિવર્તકત્વે-
કરી પ્રમાણત્વ પામે છે; તથાપિ બ્રહ્મજ્ઞાનને ભૂર્તવસ્તુવિષયત્વ તથા અનુભવઅવસાનત્વ હોવાથી બ્રહ્મજિજ્ઞાસામાં શ્રુતિ આદિ તથા અનુભવાદિ યથાસંભવ પ્રમાણ છે.

સર્વ વેદાન્તશાસ્ત્રનો આરંભ, કર્તૃત્વભોક્તૃત્વપ્રવર્તક મિથ્યાપ્રત્યયરૂપ અનર્થહેતુ નૈસર્ગિક અધ્યાસ તેના પ્રહાણાર્થ તથા આત્મેકત્વવિદ્યાની પ્રતિપત્તિ અર્થ છે.

૧ આત્મવિષયક શાસ્ત્ર તે 'અધ્યાત્મશાસ્ત્ર.' શિષ્યોને અર્થે જેણેકરી તત્ત્વ-
શાસન કિંવા પ્રતિપાદન થાય છે એ શાસ્ત્ર. ૨ પોતાના રૂપનું જ્ઞાન થવું તે
૩ શ્રુતિશબ્દાર્થજ્ઞાનેકરી જાણવા યોગ્ય. ૪ ઉપદેશ કરવાને ઇચ્છતું. ૫ બ્રા-
પરતામાં પર્યવસિત-અન્ત-પામેલાં. ૬ ન જાણેલા અર્થને જણાવવા
૭ અનાત્મધર્માધ્યાસને દૂર કરવાપણું. ૮ સિદ્ધપદાર્થ. ૯ પ્રતીતિ,
૧૦ અવિચારસિદ્ધ, સ્વાભાવિક. ૧૧ સિદ્ધિ, સમ્યક્ જ્ઞાન.

સર્વાર્થઅવધોતિ સર્વજ્ઞકર્તૃ વેદોરૂપ કલ્પવૃક્ષનું વેદાન્ત એ પરમપુરુષાર્થપ્રદ અનુપમ અમૃત ફલ છે. અથવા એવા વિશિષ્ટ વેદોરૂપ કામધેનૂનું વેદાન્ત એ નિઃશ્રેયસપ્રદ અમૃત દુગ્ધ છે.

જ્ઞાની-અજ્ઞાની સર્વેની ઇચ્છાનો વિષય, પરમસુખ પરમ આનન્દ છે તે જ વેદાન્તનો આત્માપરમાત્માની એકતારૂપ પરમાનન્દજનક વિશિષ્ટ વિષય છે. અવિદ્યાએ વેદાન્તનો વિષય.

અધ્યારોપિત ઈશ્વરના સર્વજ્ઞત્વાદિ અને જીવના અલ્પજ્ઞત્વાદિ વિરુદ્ધ ધર્મોના ભાગત્યાગલક્ષણાણ પરિત્યાગપૂર્વક શુદ્ધ-સચ્ચિદાનન્દાદ્વૈત બ્રહ્મના યથાર્થ જ્ઞાનેકરી નિત્યપ્રાપ્ત સ્વરૂપના આત્મંતિક અખંડ સુખનો આવિર્ભાવ, એનું વેદાન્ત જ પ્રતિપાદક અને સંપાદક છે.

પ્રાણિમાત્રની ઇચ્છાનો વિષય સુખ છે, એ તો નિઃસંશય અને નિર્વિવાદ છે. પ્રાણિમાત્ર જન્મથી તે મરણપર્યન્ત જે સુખની આશા અનેક માર્ગે, અનેક પ્રકારે, અનેક પ્રયત્નો કરે છે; વિદ્યાભ્યાસ, શરીરસંપત્તિ, કૃષિ, વ્યાપાર, સેવા, ગૃહ-સ્થાશ્રમ; તનુવલ, મનોવલ, ધનવલ, કીર્તિ, ઇત્યાદિ સાધનોવતે, જે સુખની આશા હોય છે તે સફલા થશે એમ કલ્પીને, તે સુખ સંપાદન કરવા વધુ પરિશ્રમ વહે છે, અને અનેક દુઃખો સહે છે; પરંતુ વિચારકોને જે સુખાશા ક્ષિતિ-જસમ દૂર અને દૂર જતી દેખાય છે, અને અવિચારી મૂઢોને તો જે સુખાશા અસાર સંસારસાગરમાં બુડાડીને શોકમોહ-ત્તેસ્ત અને અતિ દુઃખી કરે છે; તે આશાનાં વાસ્તવિક જે મૂલ ત્યસુખ તેને પ્રાપ્ત કરવાને સમ્યક્જ્ઞાન (અથવા બ્રહ્મવિદ્યા) જ એક સુલભ સુગમ અને સુકર સાધન છે: એમ તે પ્રાપ્ય

સર્વજ્ઞજેઠું. ૨ વિષયીને સ્વરૂપ સાથે વાંધે છે તે સુખાદિ. નિત્ય સેવિત ધન.

નિત્ય સત્ય સુખના પ્રાપ્તિમાન્ તથા પ્રાપ્ત મહાત્માઓ
સ્વાનુભવથી સિદ્ધ કરી વદી ગયા છે અને વદે છે.

સ્વપ્રયોજનનો અભાવ સતે પળ અનુકંપાથી લોકોનો અ-
નુગ્રહ કરવા ઇચ્છતા બ્રહ્મવિદ્યાના સંપ્રદા-
વેદાન્તપ્રવર્તકોથી યના પ્રવર્તક તે મહાત્માઓની એક શ્રેષ્ઠપરં-
વેદાન્તની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રમાણ. પરા આ પ્રકારે છે:—

સર્વાન્તર્યામી આદિકર્તા નારાયણ, સૃષ્ટિકર્તા પદ્મભૂ-
(બ્રહ્મા) થી આદિ લઈને વસિષ્ઠ, શક્તિ, પરાશર, વ્યાસ,
શુક, ગૌડપાદ, ગોવિંદ, શ્રીશંકરાચાર્ય, અને તેઓના
શિષ્યો-પદ્મપાદ, હસ્તામલક, ત્રોટકાચાર્ય, અને વાર્તિકકાર
સુરેશ્વરાચાર્ય આદિક-પ્રત્યેકો તો સુપ્રસિદ્ધ જ છે: અને તેઓના
અનુયાયી-વેદાન્તાર્થપારગ એવા 'શ્રોત્રિય,' બ્રહ્મલોકના
આનન્દથી તે અર્વાચીન આનન્દમાં તૃષ્ણારહિત એવા 'અકા-
મહત', યથોક્તકારિતાપકરી પાપરહિત એવા 'અવૃજિન,'
અને ઔપનિષદ બ્રહ્માત્માના વિજ્ઞાને પરિપૂર્ણ એવા 'બ્રહ્મનિષ્ઠ'-
મહાત્મા ગુરુઓ પ્રત્યેક, પરમશ્રેયોર્થી સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન
યથોક્તકારી મુમુક્ષુઓના પરમપુરુષાર્થની સિદ્ધિસારૂ, જે
ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન ઉપદેશ્યું છે, તે જ જ્ઞાન સદા પ્રાપ્ત જે પ્રાપ્ય
વસ્તુ—સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મ—તેની પ્રાપ્તિનું મહાસુખપ્રદ મુખ્ય
અનુપમ સાધન છે, એવું તેના પ્રામાણિક વક્તાઓનાં અને
તેઓના પરમપ્રિય મહાબુદ્ધિમન્ત શ્રોતાઓનાં નામમાત્રથી
સિદ્ધ થાય એમ છે.

૧ પરમનિઃશ્રેયસકરી સદાનન્દમયી સ્વારાજ્યસામ્રાજ

૧ પમાડનાર. ૨ ચરાચરાત્મક શરીરોમાં ચિદાભાસ જે 'નાર', તે
'અયન' નામ આશ્રય—અન્તર્યામી—એ નારાયણ. ૩ ઉપનિષદ—૨
પાઠાનુસાર. ૪ અવર દેશકાલમાં તત્કાલવર્તિ.

વિભૂતિ-અલંકારસુખદાત્રી બ્રહ્મવિદ્યા-આદિનારાયણના મહા-
પ્રસાદથી બ્રહ્માને પ્રાપ્તા થઈ; અને જેને મહાદેવ પરમપ્રસાદથી
પોતાનાં પરમપ્રિયા પાર્વતી પ્રતિ પ્રકાશી. તે પરમપુરુષાર્થપ્રદા
બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્મા વસિષ્ઠ ઇન્દ્રાદિને આપી; ઉદાલક મુનિ
આત્મજ શ્વેતકેતુને આપી; દક્ષિણામૂર્તિ સનત્ સનકાદિ-
કોને બોધી; સનત્કુમારે નારદને પ્રબોધી; યાજ્ઞવલ્ક્યે સ્વપ્રિયા
મૈત્રેયીને, અને જનકવિદેહીને, અર્પી; વસિષ્ઠે સદુગ્મમૂર્તિ
લીલાવતાર શ્રીરામને સમર્પી, રામે યથોક્તાનુકારી પરમપ્રિય
આત્મા લક્ષ્મણને દીધી; લીલાવતાર શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા—જે બ્રહ્મ-
વિદ્યા વિષ્ણુરૂપે પ્રથમ વિવસ્વાન-આદિત્ય-પ્રતિ વદી હતી,
તે વિવસ્વાને મનુ અર્થે પ્રકાશી, મનુએ સ્વપુત્ર આદિરાજ દૃષ્વાકુ
પ્રતિ કથી, એમ પરંપરાપ્રાપ્તા રાજર્ષિઓ વદી; તે પુરાતની
ઉત્તમરહસ્યબ્રહ્મવિદ્યા—નિજ પરમસખા દૃષ્ટમક્ત અર્જુન પ્રતિ
કથી, અને તે જ બ્રહ્માત્મવિદ્યા રૂપાલુતાપરવશ શિષ્ટાગ્રણી
વ્યાસનારાયણે તથા શંકરભગવાને સત્પુરુષોના અનુગ્રહાર્થે
નિર્વાણસંદાયિની વાણીદ્વારા સુપ્રસિદ્ધા કરી છે.

બ્રહ્મવિદ્યા એવી વિશિષ્ટમહિમાવર્તી અને મહાપુણ્યશાલી
પુરુષોને કૃતકૃત્યકારિણી છે. એ બ્રહ્મવિદ્યાદ્વારા જે
બ્રહ્માત્મનિયાનું નિરતિશય સુખ. અનુપમ સુખ, મલવિક્ષેપરહિત પરિશુદ્ધ અન્તઃ-
કરણની વૃત્તિ અન્તર્મુખો અને પ્રશાન્તા થઈ
દ્રશ્યનું આત્મસ્વરૂપમાં અવસ્થાન થયે, —વિદ્વાનને પ્રાપ્ત થાય છે,
તે સુખ ભગવદ્ગીતામાં આમ ગાયું છે:—

“સુખમાલ્યન્તિકં યત્તદ્બુદ્ધિગ્રાહ્યતીન્દ્રિયમ્ ।

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ” ॥

મ. ગી. અ. ૬ શ્લો. ૨૧-૨૨

‘(અવિપયજનિત હોવાથી શ્રોત્ર નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોં જાણવાને અશક્ય એવું) અતિ-ઇન્દ્રિય, (ઇન્દ્રિયોની નિરપેક્ષાએ બુદ્ધિવતે જ-સ્વાનુભવવતે જ-ગ્રહણ કરીશકાય એવું બુદ્ધિગ્રાહ્ય, (એકવાર આવિર્ભાવ થયે પુનઃ ક્વચિત્ પળ નાશ ન થાય એવું આત્મલાભનું અનન્ત) આત્યન્તિક સુખ,—જેને (આત્મલાભને વા સુખને) લાભીને—પામીને—અપર લાભને (અન્યત્ લાભાન્તરને) તેથી અધિક છે એમ (આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત વિદ્વાન્) માનતો નથી. ’

જે સુખની ઉપલબ્ધિ થયે દેવાદિનાં અને નરપતિ આદિનાં સુખો, સુખાભાસ જેવાં લાગી, તેઓમાં તુચ્છબુદ્ધિ થાય છે; જે સુખ અસાધારણ બુદ્ધિમન્ત શિષ્ટાગ્રણી મહાત્માઓ એ સેવિત હોવાથી ઉત્તમોત્તમ છે, અને તે વર્ગના મહાપુરુષોના અનુભવને ઓજી પળ પ્રસિદ્ધ છે; અને જે સુખ અસંખ્ય કારણોથી પરમશ્રેષ્ઠ છે એમ વિદ્યાવન્ત વિચારકોને સિદ્ધ છે; તે જ સુખ એ વેદાન્તપ્રતિપાદિત અવર્ણનીય અનુપમ સુખ છે.

સુખેચ્છકને સુખસ્વરૂપ, આપ્ત વાક્યે અને યુક્તિએ, સિદ્ધ કરી આપી, સુખનો અનુભવ કરાવી, આત્યન્તિક સુખમય કરવા, અર્થાત્ જ્ઞાતાત્મા—પ્રાપ્તપરમપુરુષાર્થ—કૃતકૃત્ય—કરવા, એ વેદાન્તનું પ્રયોજન છે.

એવા વેદાન્તવિચારના પ્રકાશક પ્રવર્તક અને પ્રાપ્તક મહાત્માઓ કેવા શ્રેષ્ઠતમ જગન્મંગલ જગદ્ગ્રન્થ છે, તે તેઓનાં પૂર્વોક્ત નામમાત્રથી જાણી શકાય એમ છે. બ્રહ્મવિદ્યાના સારિષ્ટત્વ પ્રદર્શનાર્થે યથી અધિક પ્રમાણ શું હોઈ શકે ! એ વેદાન્તનો વિષય અને પ્રયોજન પળ તેવું જ શ્રેષ્ઠતમ—મનુ માત્રને અમીષ્ટ એવું—નિઃશ્રેયસ-સુખ-છે; એ પળ વેદાન્તશાસ્ત્ર ઉપાસકોને પ્રસિદ્ધ છે.

૧ ચરિત્રસ્થિતિ કિંવા મોક્ષાશય અત્યુત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા, અધિકારી પણ તેવા જ મહાશય અપેક્ષિત છે. અધિકારી.

યદ્યપિ આ વસુંધરા પૃથિવી વિષે સર્વ પદાર્થો છે તથાપિ યોગ્ય અધિકારી વિના તે પદાર્થો પ્રાપ્ત થતા નથી. પદાર્થમાત્રની પ્રાપ્તિવિષયે યોગ્ય અધિકારીની પૂર્ણ અપેક્ષા છે, કારણ અધિકારી અનુસાર ફલોદય થાય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ જે જે પદાર્થો ઉપર પડે છે, તે પદાર્થોમાંથી નિર્જીવ પદાર્થો તે પ્રકાશે વિકારી થઈ શુષ્ક અને નિઃસત્ત્વ થાય છે; સજીવ પદાર્થો પુષ્ટિ પામી પ્રફુલ્લ થાય છે; મૃત્તિકાદિ અપારદર્શક પદાર્થો પ્રકાશે છે; કાચ-સ્ફટિક-મણિ આદિ પારદર્શક પદાર્થો તે પ્રકાશથી પ્રકાશે છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ તે પારદર્શક પદાર્થોની તથા પ્રભાવર્ધક ઉપધાનની સ્વચ્છતાના પ્રમાણમાં તે પારદર્શક પદાર્થોમાં તે પ્રકાશક સૂર્યનું પ્રતિફલ કિંવા પ્રતિબિંબ થાય છે, અને તે ઉપરથી પુનઃ પરાવર્તન થાય છે; અને સૂર્યકાન્ત-મણિ વિષે તો સૂર્યપ્રકાશ પ્રાપ્ત થતાં તેના સર્વાંશનો—તેજ તાપ-દહનનો—આવિર્ભાવ થાય છે. તે મણિમાં તો પ્રતિબિંબપરાવર્તન-પૂર્વક, તે સૂર્યપ્રકાશથી તેજ તથા તાપ તથા અધિકમાં દહન (મૂલ કિંવા અગ્નિ) સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે. અર્થાત્ વિંબભૂત સૂર્યના ઉષ્ણ-દહન-પ્રકાશ-સમાન પ્રતિબિંબમાં પણ નિરુપાધિક પ્રત્યક્ સ્વરૂપ ઉષ્ણ-દહન-પ્રકાશનો પ્રત્યક્ષ આવિર્ભાવ થાય છે. એમ અધિકારીના ભેદે ફલનો ભેદ થાય છે. ૧ નિયમ સર્વત્ર વર્તે છે.

શાસ્ત્રમાં વેદાન્તના અધિકારીનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યું

છે:— (આ જન્મમાં વા જન્માન્તરમાં) વિધિ-વેદાન્ત-અધિકારી.

વત્ અધીર્તે વેદવેદાન્તત્વે કરીને ઔપાતથી ધિંગત અખિલ વેદાર્થ જેણે, (અને બુદ્ધિની શુદ્ધિ અર્થે) આ

૧. ડાંક (Hoi). ૨ અધ્યયન કરેલ. ૩ તાત્કાલિક-ઉપર ઉપરથી; શમ જ છે એવા નિશ્ચય વિના. ૪ જાણ્યો છે.

જન્મમાં વા જન્માન્તરમાં નિષિદ્ધ (કર્મના) વર્જનપુરઃસર નિત્ય-નૈમિત્તિક-પ્રાયશ્ચિત્ત (કર્મના અનુષ્ઠાનવતે) તથા (ચિત્તના પેકાઘ્યઅર્થે) ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનવતે અશ્વિલ કલ્મષતા ગયેલી તેનેકરી નિતાન્તે નિર્મલ સ્વાન્તે છે જેનું, તે (વિવેક વિરાગ પદ્સંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા ૫) સાધનચતુષ્ટય-સંપન્ન પ્રેમાતા ૫ વેદાન્તજ્ઞાનના અધિકારી છે.

શાસ્ત્રસાંપ્રદાયિક લક્ષણ એવું છે. પરંતુ દેશની દશામાં અને કાલના કારણમાં અન્તર પડતાં એવા અધિકારી અશક્ય નહિ તો વિરલ તો પ્રતીત થાય છે જ. તેથી ૫ જ્ઞેય અને પ્રાપક વેદાન્તપ્રતિપાદક શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ સતે, યથાયોગ્ય પ્રાપક અધિકારી જ્ઞાતાના અભાવે, પ્રાપ્ય જે અત્યુત્તમ આનન્દસ્વરૂપ ફલ તેની પ્રાપ્તિ પળ ક્ષતિ જ થાય છે.

આ ભરતખંડની ભૂમિઉપરની પ્રજાની સ્થિતિ પૂર્વરૂપનો ત્યાગ કરતી અને રૂપાન્તરની પ્રાપ્તિ (કર્ત્રી) એવી વિકારવતી અધુના છે. તેનું સારું પરિણામ આવે ૫ દેહુથી તેમાં સંસ્કાર કરવાની અપેક્ષા છે. સંસ્કારના બે પ્રકાર છે:— દ્રવ્યાન્તરના સંયોગે કરી આગન્તુક મલની નિવૃત્તિ (૧) અને ગુણની પ્રાપ્તિ (૨). આ દેશની આધુનિકી અવસ્થામાં ઉભય પ્રકારના સંસ્કારની સંપૂર્ણ અપેક્ષા છે. તેમાં જે દોષરૂપ મલ આવ્યા હોય તેને દૂર કરવા રૂપ મલનિવૃત્તિ (૧) અને એમ શોધન થયે નૈસર્ગિક ગુણનો આવિર્ભાવ અને વૃદ્ધિ સ્વાભાવિકી રી-તિ ૫ થાય છે તેરૂપ ગુણપ્રાપ્તિ (૨).

૧ મલિનતા. ૨ અલ્યન્ત. ૩ અન્તઃકરણ. ૪ અન્તઃકરણવિષે પ્રા વિવિત ચૈતન્ય અથવા લૌકિક વૈદિક વ્યવહારોમાં અભ્રાન્ત જીવ, અત્ર પ્રમા શબ્દે વિવક્ષિત છે. ૫ પમાડનાર. ૬ પામનાર.

આર્યાવર્ત દેશમાં પૂર્વે યથાવત્ વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થા હતી. એ વર્ણાશ્રમ 'ધર્મ' કહેવાય છે. એ સર્વ-ધર્મ. ધારક ધર્મથી આ દેશની સ્થિતિ સુખપ્રદા ગર્ભાશ્રમધર્મમાં' બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર, 'વર્ણ'; તથા બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, અને, એ ચાર 'આશ્રમ', ગણાતા હતા. તેઓમાં બ્રાહ્મણ-ચારે આશ્રમનો અધિકાર ગણ્યો છે; ક્ષત્રિયવર્ણને આશ્રમ વિના ત્રણ આશ્રમનો અધિકાર ગણ્યો છે; વર્ણને બ્રહ્મચર્ય અને ગૃહસ્થ એ બે આશ્રમનો અધિકાર છે; અને શૂદ્રને ગૃહસ્થ-આશ્રમનો અધિકાર ગણ્યો છે. ઉચ્ચવર્ગીય અધિકાધિક ભાગ સદ્ધન-વહન કરવાના મુજબ પૂર્વપૂર્વ વર્ણને એક એક આશ્રમનો પ્રયાસ થયો.

થતા પછી અજ્ઞાન અને આલસ્ય વધી જન્ય અનેક વિપત્તિઓ આ દેશ ઉપર આવી પડવા માંડી. પરિણામે એ ચતુર્વર્ણના, વધુ કારણોથી, અનેક વિભાગ થઈ જઈ તે વર્ણોની સંખ્યા વધીને એવી વિપ્લવકરા અને દુઃખપ્રદા થઈ છે કે નિઃસીમા. 'વર્ણો'ની એમ હાનિકારિકા વૃદ્ધિ થઈ છે; અને 'આશ્રમ'નો ક્ષય થયો છે. વાનપ્રસ્થ તથા યથાર્થ સંન્યાસ આશ્રમનો તો પ્રાયશઃ લોપ થયો છે. બ્રહ્મચર્ય અને ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રચલિત છે, પરંતુ તેઓ પણ યથેચ્છ છે નહિ.

એમ આ દેશની વિકારવતી દશામાં અભીષ્ટનો મુખ્ય હેતુ વર્ણાશ્રમધર્મ અને તેનાં સાધન તેઓનો વિપર્યય થયાથી, જે સાધનીય જે ઇષ્ટ સુખ તેનો અભાવ રહે એ યથાક્રમ છે.

ધર્મનું સ્વરૂપ આ કથ્યું છે:-જેના અનુષ્ઠાનથી રૂઢિ
લાભ, અને અનિષ્ઠનો પરિહાર થાય એવો,
ધર્મસ્વરૂપ.

રહિત સદાચારી ગુણાધિક મનુષ્યોએ ગૃહીત
ષ્ટિત, તથા આચરિત, તે 'વર્ણાશ્રમધર્મ'. ધર્મસ્

સિદ્ધાન્ત લક્ષમાં રાખવાનો છે કે:-જ્ઞાયમાન ધર્મ
हेतु થતો નથી, કિન્તુ અનુષ્ઠીયમાન ધર્મ પુ
થાય છે. જ્ઞાયમાન તો બ્રહ્મ જ પુરુષાર્થહેતુ થાય છે.

શ્રમના' ધર્મને યથેચ્છ અનુકૂલ દેશકાલ (અવો) છે
અર્થાત્ કોઈ રીતર પ્રકારની વ્યવસ્થા ધર્મવિષયમાં અપેક્ષ
છે. અને તે વ્યવસ્થા દૂરદર્શી મહાત્માઓએ વેદોક્તરીતિ
સૂચવેલી છે. તેઓ દ્વિવિધ ધર્મ વહે છે.

પ્રાણીઓના સાક્ષાત્ અમુદયરૂપ અમીષ્ટનો हेतુ 'પ્ર
લક્ષણ' ધર્મ છે; અને તે આ
કારણ છે. અને નિઃશ્રેયસ
हेतુ 'નિવૃત્તિલક્ષણ' ધર્મ

જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનનિષ્ઠા છે.

પૂર્વે 'પ્રવૃત્તિલક્ષણ' ધર્મમાં, આશ્રમત્રયનાં
સમાસ થતો. (૧) પ્રથમ બ્રહ્મચર્યનાં સ્વાધ્યાયનું વિધિવત્
અધ્યયન આદિ કર્તવ્યો; તે કરીને ધર્માર્થે જિજ્ઞાસાપર્યન્તનો
સમાવેશ થતો; અને (૨) દ્વિતીય ગૃહસ્થાશ્રમનાં નિષિદ્ધ-
કર્મોના વર્જનપૂર્વક કામ્ય-નિત્ય-નૈમિત્તિક-પ્રાયશ્ચિત્તાદિ-
કર્મોના અનુષ્ઠાનનો અને સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાનો
સમાવેશ થતો; અને (૩) તૃતીય પરોપકારક્ષમ ગૃહસ્થાશ્ર-
મથી આરંભીને વાનપ્રસ્થાશ્રમના અન્તપર્યન્ત, અન્તઃકરણની

૧ સહેતુક સંસારનો અલંત ઉપરમ છે લક્ષણ (સ્વરૂપ) જેનું તે નિઃ
શ્રેયસ; અથવા નિરતિશય સુખનો આવીભાવ અને નિઃશેષ અનર્થની ઉચ્છિ
નાશ-એ નિઃશ્રેયસ. ૨ વિદ્યાભ્યાસ. ૩ ધર્મને જાણવાની ઇચ્છા.

નિર્મલતા અને નિશ્ચલતા સારૂ સત્સમાગમ અને સુચ્છા-
સ્થના-શ્રવણ-મનનાદિ કરી યોગ્ય સાધન સંપાદન કરવામાં
કરાતી પ્રવૃત્તિનો સમાસ થતો. અને 'નિવૃત્તિલક્ષણધર્મમાં'
ચતુર્થાશ્રમ-સંન્યાસ-તત્ત્વજ્ઞાન, વાસનાક્ષય, મનોનાશ, બ્રહ્મ-
નિષ્ઠતાદિ અન્તર્ગત થતું.

આ કાલમાં પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મનું બલ અધિક રહેવા સંપૂર્ણ
સંભવ છે. કારણ "રાજા કાલસ્ય કારણ" =
અહુળા પ્રવૃત્તિ-
ધર્મના પ્રાબલ્યનું
કારણ. 'કાલનું કારણ રાજા છે.' તે રાજકર્તાની
પ્રકૃતિ જ અતિપ્રવૃત્તિ છે. એથી પ્રવૃત્તિલક્ષણ-
ધર્મને વહુ પુષ્ટિ મલવાની જ.

જ્યાં કારણ પ્રબલ પ્રવૃત્તિ હોય છે ત્યાં કાર્યનો ઉદ્ભવ અનિવાર્ય
હોય છે. એમ છે તો (અવે) તે નિષ્પયમાં માત્ર વ્યવસ્થા થવી એ
જ પ્રાપ્ત કર્તવ્ય છે. સંસારીને અભ્યુદયફલપ્રદ પ્રવૃત્તિલક્ષણ-
ધર્મ આરંભમાં વહુ પ્રકારે ઉપયોગી અને ઉપકારક પળે છે;
અને તેથી પુનઃ વિશેષમાં જ્ઞાનનિષ્ઠા-યોગ્યતાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તથાપિ આ દેશની પૂર્વની, અને કંઈક આ સમયની પણ,
સ્થિતિ મતિ ગતિ કૃતિ તથા ઇતિહાસ ઉપર
આ દેશના સ્વભાવ-
સંબંધી વિચાર. દૃષ્ટિ કરતાં આમ અનુમાન થાય છે:— વહુ

સમયથી સુસ્થાયિની વંશપરંપરાગતા, અને
મનુષ્યમાત્રે, બુદ્ધિ અને અનુભવ વધતાં, અમિલપિતા, જે નિવૃ-
ત્તિની પ્રકૃતિ, તે આ દેશમાં સ્વાભાવિકી છે; તે નિર્મૂલી થઈ
જાય એ તો અસંભવિત જ છે. પ્રાણિપદાર્થનો કાલનિમિત્ત
વિકાર ત્વરાથી થાય છે, પરંતુ પ્રાણિપદાર્થનો દેશનિમિત્ત
વિકાર વિલંબે થાય છે.

પૂર્વે કોઈ કોઈ કાલે વહુ સમર્થ પુરુષો આ દેશમાં
વર્તન કરવા પ્રયત્ન કન્યા છે. તથાપિ તેઓને સિદ્ધિ મળી
અમુક કાલ સુધી તેઓ વાહ્યવિકાર કરી અન્તે શમી

ગયા છે: અને આ આર્ય દેશની હદતા અને સ્થિતિસ્થાપકતા સબલો અને સર્જીવા ગણાય છે.

આ વેલામાં આ પૃથિવી ઉપર શીઘ્ર ગમનાગમનનાં સાધન
 પ્રસ્તુત સમયનો પ્રભાવ. બહુ સુલભ થયાં છે. ઇથી દૂરતા દૂર થઈ ગયા જેવું થયું છે. ધંડાન્તરના અને દેશાન્તરના લોકોનો પરસ્પર વ્યવહાર અતીવ વધતો જાય છે; સ્વતંત્રતા અને ક્ષમા એ સ્વાર્થસિદ્ધિમાં ઉપયોગી સાધન ગણાયાં છે; અને તેનું પરિણામ આ થયું છે કે:—લોકો, જ્ઞાત અજ્ઞાત, સ્વેચ્છાથી જ પરસ્પરના સંસર્ગજન્ય ગુણદોષોનું ગ્રહણ કરે છે. તે ગ્રહણ કોઈવાર વિવેકપૂર્વક હોય છે. તથાપિ બહુવાર માત્ર તાત્કાલિકી સ્વાર્થસિદ્ધિ સારૂ કિંવા લોભાર્થે જ હોય છે. અને એમ હોય છે ત્યારે તેથી પાશમાં પડ્યા જેવું થાય છે. એકવાર અમુક પક્ષમાં પતિત થયા કે પછી તે વિષયમાં મમતા થઈ અભિનિવેશ થાય છે. જે કાર્ય પૂર્વે સમર્થ પરિવર્તકો વલાત્કારે કરી શક્યા ન હતા, તે આજ તાત્કાલિક સ્વાર્થદષ્ટિ ઉત્પન્ના થયે અનાયાસે સહસો થઈ જાય છે.

નવીન સંબંધના સ્વાર્થો આરંભમાં એવું પ્રવર્તન સ્વભાવતઃ હોય છે. તથાપિ આ આર્યદેશ વિચારપ્રધાન ગણાતો આવ્યો છે. તેમાં નવીન સંસર્ગસંબંધનો યથાયોગ્ય અનુભવ થયે ગુણદોષની પરીક્ષા થઈ, વિવેકવિચારપૂર્વક દોષો દૂર રખાઈ, સ્વદેશ પરદેશના કેવલ ગુણનું ગ્રહણ થાઓ એમ ઈશ્વરને પ્રાર્થના છે.

આ સૃષ્ટિમાં એક અચલ નિયમ આવો પ્રતીત થાય છે:—
 એક નિયમ—
 પ્રવૃત્તિનું પર્યવસાન નિવૃત્તિ. સર્વ પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનવતી છે. પ્રયોજનને ઉદ્દિ-
 શ્યા વિના મંદ મનુષ્ય પણ પ્રવર્તે નહિ. અને વિચારકોને સર્વત્ર માન્ય છે કે;—પ્રવૃત્તિમાત્ર પ્રયોજન દૃષ્ટિનિવૃત્તિની પ્રાપ્તિ છે. મનુષ્યમ-
 દિશમાં પ્રવૃત્તિ કરી રાત્રિનિવૃત્તિના સુખને અવશ્યક

છે. પૂર્વાવસ્થા વિષે દ્રવ્યનું ઉપાર્જન કરવામાં મનુષ્યો અતિ-શ્રમ સહે છે, તે ઉત્તરાવસ્થામાં નિવૃત્તિના સુખની આશા અર્થે જ છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રવૃત્તિરૂપ સાધનથી જે સાધ્યફલ અભિલષિત છે તે નિવૃત્તિ છે. અવિચારીઓ સાધનમાં જ સદા ગુંથાઈ રહે છે. પરંતુ બુદ્ધિમાન વિચારક સર્વત્ર સાધ્ય પ્રતિ પ્રવર્તે છે.

એમ હોવાથી જ્યારે જ્યારે જહિ જહિ વિચારનું બલ પ્રબલ થશે ત્યારે ત્યારે તહિ તહિ પ્રવૃત્તિનું પર્યવસાન નિવૃત્તિમાં આણવા લક્ષ રાખવું, એ, જેમ શ્રેષ્ઠ ગણાતું, અને અહુણા ક્વચિત્ ગણાય છે, તેમ ગણાશે.

પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિલક્ષણ દ્વિવિધ ધર્મ વિષે, પૂર્વે જે બ્રહ્મચર્યા-

પ્રવૃત્તિધર્મનો
પ્રાચીન અર્વાચીન
બ્રહ્મચર્યાશ્રમ.

શ્રમ ગણાતો અને જે આશ્રમમાં ગુરુકુલમાં વસી આયુષ્નો પ્રથમ ચતુર્થભાગ અધ્યયનાદિકમાં વાવવા મનુસ્મૃતિઆદિમાં વિધાન કર્યું છે, તે સદૃશ, અહુણા આ લોકમાંના વ્યવહારને

ઉપયોગિની વિદ્યાકલા યથાશક્તિ સંપાદન કરવામાં આયુષ્નો પ્રથમભાગ જાય છે. અને પછી ગૃહસ્થાશ્રમનો આરંભ થાય છે.

પ્રાચીનકાલે વર્ણાશ્રમાનુસાર ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રાપ્ત થતાં, દ્વિ-

પ્રાચીન ત્રિવર્ણ અને
ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવૃ-
ત્તિનાં કર્મો.

જોને નામ બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રિવર્ણોને, ધર્મસાધક ત્રિવિધ કર્મો—અધ્યયન, યજન, અને દાન—તો સમાન ગણાતાં. વિપ્ર કિંવા બ્રાહ્મણમાં ઇતર ત્રિવિધ કર્મો આર્જીવિ-

ગનાં સાધનરૂપ વિશેષ ગણાતાં. અને તે આ હતાં:— અધ્યા-

યાજન, અને પ્રતિગ્રહ. ક્ષત્રિયમાં ઇતર ક્ષાત્રકર્મો

વેદવેદાદ્વોનો અભ્યાસ પોતે કરવો તે. ૨ યજ્ઞાદિક્રિયા ઇજ્યા-પોતે કરવી.
૧૧વું. ૪ યજ્ઞ કરાવવા. ૫ દક્ષિણાનું ગ્રહણ કરવું.

આર્જીવિકાનાં સાધનરૂપ વિશેષ આ ગણાતાં:— પ્રજાપાલન, શસ્ત્ર-
અસ્ત્ર-ભૃત્વ કિંવા શસ્ત્રાસ્ત્રધારણ. વૈશ્યમાં હિતર વૈશ્ય કર્મો
જીવિકાનાં સાધનરૂપ વિશેષ આ ગણાતાં:— કૃષિ, વાણિજ્ય,
કુસારીદ, પશુપાલન. શૂદ્રનાં પ્રધાન કર્મ આ ગણાતાં:— શુશ્રૂષા,
વિવિધ શિલ્પ, દ્વિજાતિના હિતનું આચરણ. રાજ્યસંબંધી
અનેક અધિકારને યોગ્ય કર્મોના અનુષ્ઠાનવતે પણ જીવિકા
સંપાદન કરવા કોઈ વર્ણને પ્રતિબંધ વા પ્રતિબંધ ન હતો.

એ પ્રકારે પૂર્વે હતું. સામ્પ્રતકાલમાં એ પ્રવૃત્તિલક્ષણધર્મ
કઈંક આ પ્રકારે પરિણામ પામતો અને
અર્વાચીન ગૃહસ્થાશ્રમ-
માં પ્રવૃત્તિપ્રકાર. પ્રચાર થતો જણાય છે.

મનુ કલિયુગને શૂદ્ર કહે છે:—

“શૂદ્રઃ કલિયુગઃ સ્મૃતઃ” ।

મ. અ. ૧. શ્લો. ૮૬.

તે તમોગુણરૂપ કલિયુગમાં શૂદ્રનું જે પ્રધાન કર્મ,—
ઉપરિઓની ‘શુશ્રૂષા’ કરવી— જે પૂર્વે અધમ ગણાતું તે-ઉત્તમ
ગણાવા માડ્યું છે. પ્રસ્તુતકાલે વિપ્ર, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને
શૂદ્ર એ સર્વ વર્ણ સેવાતત્પર અધિક જણાય છે. લોકમાં
પ્રચલિત કથન છે કે:— ‘ઉત્તમ કૃષિ, મધ્યમ વ્યાપાર, કનિષ્ઠ
સેવા’ એ લોકોક્તિનો વિપર્યાસ થતો દેખાય છે; પરંતુ વાસ્ત-
વિક તો સકલપુરુષાર્થસાધક વિદ્યાભ્યાસ એ જ સુબ્રાહ્મ-
ણત્વ છે. વિદ્યાભ્યાસ વિના અન્યત્ર શ્રમ કરવો એ શૂદ્રપ્રાયતા છે.

બહુ કારણોથી આ દેશ વિકારાવસ્થામાં છે. તેમાં પૂર્વા-
વસ્થાનો પરિત્યાગ અને અવસ્થાન્તરની પ્રાપ્તિ સંપૂર્ણ થશે કે
નહિ, એ તો સંશયાત્મક છે. તથાપિ એ વિકારાવસ્થાથી આચાર
વિચારના બાહ્યાકારમાં વિપરીતતા પ્રતીત થાય છે, એ
પ્રત્યક્ષ છે.

ए प्रकारनी आ देशनी आधुनिकी) स्थिति छे. तेमां प्राणीमात्रने अभीष्ट जे दुःखनी निवृत्ति अने सुखनी प्राप्ति, तेनां साधक साधन अने संपादकमार्ग कया छे ते यथावत् जाणवुं जोइए. अने ते ज्ञातव्य, प्रदीपवत् सर्व अर्थनां प्रकाशक जे अज्ञातार्थज्ञापक शास्त्र तेथी ज, जाणी शकय एम छे.

ते इष्टनी प्राप्तिना अने अनिष्टना परिहारना उपायना
 श्रेयःसाधक प्रकाशन विषये तत्पर जे सर्वज्ञकल्प शास्त्र,
 प्रवृत्ति-निवृत्ति- ते शास्त्र, सर्व देशकालने अनुकूल थाय एवो
 मार्ग. प्रसिद्ध प्रवृत्ति-निवृत्तिलक्षण धर्मनो श्रेयःसा-
 धक सन्मार्ग, उपदिशे छे.

आ नामरूपक्रियात्मक जगत् (त्रिगुणात्मिका मायानुं प-
 रिणाम छे. ते ऐश्वरी मायाशक्तिने 'प्रकृति' पण कहे छे.
 ते प्रकृति 'अपरा' तथा 'परा' भेदथी द्विविधा छे. अनर्थ-
 करी संसारबन्धनात्मिका जडभूता प्रकृति अपरा नाम निरुष्टा
 छे; प्राणधारणनिमित्तभूता जीवभूता प्रकृति परा नाम
 प्रकृष्टा छे. ते अपरा प्रकृति 'क्षेत्र' नामे पण कथाय छे,
 अने परा प्रकृति 'क्षेत्रज्ञ' नामे पण कथाय छे. क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ,
 किंवा प्रकृति पुरुष, ए पर्याय छे. ए प्रकृतिद्वयद्वारा सर्वज्ञ
 ईश्वर जगत्नुं कारण छे.

ए सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका प्रकृतिमां सत्त्वगुणनो तथा
 तमोगुणनो अभिभव थइने रजोगुण वधे छे, त्यारे रजोगुणनुं
 त्रय जे प्रवृत्ति ते थाय छे. ए प्रकारे प्रकृति, माया, अविद्या
 ते सर्वनी जननी छे, अने तेनुं कार्य प्रवृत्ति होवाथी,

ज्ञानना हेतु अनेक विद्यानां प्रस्थानोएकरी उपवृंहित-वर्धित-अने हि-
 १ शासन करनार ते शास्त्र. २ तिरस्कार, डबाण.

ઉત્પાદ્યમાના સર્વ સૃષ્ટિ પ્રથમ સહોદરા પ્રવૃત્તિના પક્ષમાં વર્તી, પ્રવૃત્તિને મજે છે અને પ્રવલા કરે છે. યથી પ્રકૃતિસ્થ પુરુષ પ્રકૃતિના પ્રવૃત્તિપક્ષમાં પ્રાયશઃ આકર્ષાય છે; ૩ ને તેથી પ્રવૃત્તિલક્ષણધર્મમાં સ્વભાવથી જ સર્વ પુરુષ પ્રેરાય છે. એમ હોવાથી પ્રથમ પ્રવૃત્તિલક્ષણધર્મનું સ્વરૂપ જાણવું યોગ્ય છે.

‘પ્રવૃત્તિલક્ષણધર્મ’ એ સમસ્ત પદ ‘કર્મ’પરત્વ છે, એવો,

પ્રવૃત્તિધર્મના આચાર્ય જૈમિનિનો નિર્ણય છે.

પ્રવૃત્તિલક્ષણધર્મ.

અર્થાત્ ‘ધર્મ’ શબ્દની અને ‘કર્મ’ શબ્દની એ

સ્થલે સમાનાર્થતા છે, એ પૂર્વમીમાંસાના સંપ્રદાયવિદોમાં પ્રસિદ્ધ છે. પ્રવૃત્તિલક્ષણધર્મનું કર્મ એ બહિરંગ છે. અર્થાત્ અન્તઃસ્થ ધર્મ છે તે કર્મદ્વારા આકારી થઈને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ધર્મસૂત્રોમાં:—‘કર્મજન્ય અભ્યુદયનિઃશ્રેયસહેતુ અપૂર્વાચ્ય આત્મગુણ ‘ધર્મ’—એમ કથે છે. એ પ્રમાણે કર્મને ધર્મનું હેતુભૂત ગણીને, કારણકાર્યની અમેદદૃષ્ટિએ ઉભય-ધર્મ કર્મ-સમાનાર્થ ગણાય છે.

યદ્યપિ જગત્ની સ્થિતિનું કારણ જે પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ તેનું બહિરંગ સાધન જે કર્મ તે કર્મનું તત્ત્વ દુર્જ્ઞેય છે:—

“ગહના કર્મણો ગતિ:—”

મ. ગી. અ. ૪ શ્લો. ૧૭.

તથાપિ તેનો સ્વલ્પ સારસંગ્રહ કઈંક આવો છે:—

કર્મ—ક્રિયતે ઇતિકર્મ—કરાય છે તે કર્મ,—વ્યાપારમાત્ર;

૧ પરમાત્મા-બ્રહ્મના જ્ઞાનરૂપ ધર્મના જ્ઞાન અર્થે, બ્રહ્મજ્ઞાનના અંગભૂત ધર્મ જેથી આ લોકમાં પણ સુખ એશ્વર્ય મળે છે. ૨ કર્મની ‘ગતિ’ નામ યાથાત્મ્ય કિં તત્ત્વ, ગહના=વિષમા-દુર્જ્ઞેયા—છે. ૩ મનસહિત સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મે તેઓનો વ્યાપાર તે કર્મ. ફલેચ્છાસહિત કિંવા સકામ અને ફલેચ્છારહિત નિષ્કામ એમ દ્વિપ્રકારનાં કર્મ છે. સકામકર્મ અભ્યુદયપ્રાપક છે; નિષ્ક નિઃશ્રેયસપ્રાપક છે. ઉભયમાં વિધિ સમાન છે, પરંતુ સંકલ્પકૃત ભેદ છે.

કર્મ. દેહાદિની ચેષ્ટા; કર્તાનું ઈપ્સિતતમ અને ક્રિયા
કરી વ્યાપ્યમાન. આ જગત્તરૂપ ચક્રની પ્રવૃત્તિનો હેતુ
કર્મ છે. અર્થાત્ કર્તાના વ્યાપારો કરી જે સધાય, કિંવા ક-
ર્તાની ક્રિયાઓ કરી જે પ્રાપ્ય, તે 'કર્મ.' કર્મમાત્ર ક્રિયાજન્ય
છે અને ધર્મ-અધર્મનાં જનક છે.

'કર્મ' જે શ્રુતિસ્મૃતિમાં 'ધર્મ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તે કાયિક-
વાચિક-માનસિક ચેષ્ટારૂપે (ક્રિયારૂપે) ત્રિ-
વિધ કર્મ.
વિધ છે.

કર્મના બે પ્રકાર છે:-વિહિત અને નિષિદ્ધ. જેમાં દૃષ્ટ-
સાધનતાજ્ઞાન હેતુ છે એવું, પુરુષને પ્રવૃત્તિના
કર્મના પ્રકાર:- (કરવાના) નિમિત્ત વેદે બોધન કર્યું છે તે
વિહિત અને 'વિહિતકર્મ;' અને જેમાં દ્વિષ્ટસાધનતાજ્ઞાન
નિષિદ્ધ. હેતુ છે એવું; પુરુષને નિવૃત્તિના (ન કરવાના)
નિમિત્ત વેદે બોધન કર્યું છે તે 'નિષિદ્ધ' કર્મ છે. એ વિહિત
નિષિદ્ધ કર્મને ધર્મ-અધર્મ કર્મ, પણ કહે છે. ધર્મકર્મનું ફલ,
અનુકૂલ વિષયના તથા ઇન્દ્રિયના સંયોગ (તેનેકરી) જન્ય (એવું)
સુખ છે; અને અધર્મકર્મનું ફલ, પ્રતિકૂલ વિષયના તથા
ઇન્દ્રિયના સંયોગ (તેનેકરી) જન્ય (એવું) દુઃખ છે. અને તે સર્વ
સુખદુઃખ શરીરવાકુલનેકરી ભુજ્યમાન છે.

'વિહિતકર્મ'ને કેવલ 'કર્મની' અને 'નિષિદ્ધકર્મને' 'વિ-
કર્મ'ની સંજ્ઞા છે. એ પ્રકારદ્વયથી શેષ જે તૂર્ણોભાવ તે 'અ-
ધર્મ' કહેવાય છે.

પદ્યપિ વિહિત-નિષિદ્ધ કર્મ, ધર્મ-અધર્મનાં જનક છે,
પિ તે બેથી શેષ રહેતી જે સ્વભાવસિદ્ધ ક્રિયાઓ છે,-
કે ગમન, આગમન, શૌચ, ઇત્યાદિ ઉદાસીન સહજ ક્રિ-
-તે ક્રિયાઓરૂપ કર્મ, ધર્માધર્મનાં જનક નથી ગણાતાં.

‘વિહિતકર્મ’ એ શુદ્ધિ, ઉપાસના, યજ્ઞાદિક, શુભકર્મ છે. તે શુભકર્મ, સ્વઅનુષ્ઠાનદ્વારા પુણ્યરૂપ અપૂર્વનું જનક છે, અને સ્વર્ગાદિફલક છે; અને તેથી ઇષ્ટદેવયોનિ પ્રાપ્તા થાય છે.

‘નિષિદ્ધકર્મ’ એ અશુદ્ધિ, અસત્ય, હિંસાદિક અશુભકર્મ છે. તે અશુભકર્મ, સ્વઅનુષ્ઠાનદ્વારા પાપરૂપ અપૂર્વનું જનક છે; અને નરકાદિફલક છે, અને તેથી અનિષ્ટતિર્યગાદિયોનિ પ્રાપ્તા થાય છે.

એ વિહિત-નિષિદ્ધ કિંવા શુભાશુભ ઉભયવિધ કર્મનો સમાવેશ જેમાં થાય છે એ ‘મિશ્રકર્મ’ છે. તે મિશ્રકર્મ, સ્વઅનુષ્ઠાનદ્વારા પુણ્યપાપરૂપ અપૂર્વનું જનક છે, અને ઉચ્ચાવચ મનુષ્યજન્મફલક છે, તેથી વ્યામિશ્ર મનુષ્ય જાતિમાં ઉચ્ચાવચ યોનિ પ્રાપ્તા થાય છે. તેમાં અધિક પુણ્ય અને ન્યૂન પાપ જે મનુષ્યમાં પ્રતીત થાય તે મનુષ્ય, દેવસમાન ગણાય છે; અને અધિક પાપ અને ન્યૂન પુણ્ય જે મનુષ્યમાં પ્રતીત થાય તે મનુષ્ય, પશુસમાન ગણાય છે.

એ શુભ, અશુભ, અને મિશ્ર, કર્મને, કોઈ ‘શુકલ,’ ‘કૃષ્ણ’ અને ‘કૃષ્ણશુકલ’ એવી સંજ્ઞા પળ આપે છે.

વિહિતકર્મ વલી ચતુર્વિધ છે;—નિત્ય (૧) નૈમિત્તિક (૨) વિહિતકર્મભેદ. કામ્ય (૩), અને પ્રાયશ્ચિત્ત (૪).

પુનઃ પ્રકારાન્તરે સાત્ત્વિક (૧), રાજસ (૨), અને તામસ (૩), ભેદથી કર્મ ત્રિવિધ છે; અને તેઓનાં અનુક્રમે ફલ,—સુખ, દુઃખ, અને મોહ,—છે; કિંવા પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ, અને પ્રમાદ, છે.

એ શુભ-અશુભ કર્મો પોતાથી અવ્યવહિત ઉત્તરકાલ

૧ કર્મની સૂક્ષ્માવસ્થા અને ફલની પૂર્વાવસ્થા એ અપૂર્વ કહેવાય છે, અદૃષ્ટ પળ કહેવાય છે. ૨ પશુજન્મ. ૩ જ્ઞાન. ૪ અંતરાયરહિત.

અનુક્રમે ધર્મ-અધર્મની કિંવા પુણ્ય-પાપની ઉત્પત્તિ કરે છે. તે ધર્માધર્મ અન્તઃકરણ વિષયે (વાસનારૂપે-વીજરૂપે) રહે છે; અને કાલાન્તરે તેઓનાં ફલરૂપ સુખ-દુઃખ થાય છે. કેટલાક લેખકોએ 'હિંસા' લખી છે.

૧ પ્રકારે શુભ-અશુભ કર્મો જ ધર્મ-અધર્મરૂપ અપૂર્વદ્વારા સુખ-દુઃખરૂપ ફલના હેતુ છે. પરંતુ ૧ વીજો અને તેઓનાં ફલો ૧ઓના મધ્યે કાલનો અન્તરાય વધુ પડે છે. ૧થી શુભાશુભકર્મજનિત ધર્માધર્મરૂપ કારણથી સુખ-દુઃખરૂપ કાર્ય-ફલ-થાય છે, ૧ નિયમનો અનુવન્ધ સામાન્ય મનુષ્યો ૧ સમજાતો નથી. કિન્તુ યથાવિધિ શાસ્ત્રાભ્યાસી મહાત્માઓ ૧ ૧ નિયમ યથાવત્ ગણ્યો છે. ૧થી સુખના લાભસાર પ્રયત્નમાન જનો ૧ પુણ્ય કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ અર્થે પ્રયત્ન અને પાપકર્મોમાં નિવૃત્તિ અર્થે પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે. કારણ કે સુખદુઃખના હેતુ, પ્રત્યેક મનુષ્યનાં પોતપોતાનાં જે શુભાશુભ કર્મો છે, ૧ જ છે. અધ્યાત્મરામાયણમાં ઉપદિશે છે કે:—

“સુખસ્ય દુઃખસ્ય ન કોપિ દાતા
પરોદદાતીતિ કુબુદ્ધિરેષા ।
અહં કરોમીતિ વૃથાઽભિમાનઃ
સ્વકર્મસૂત્રગ્રથિતો હિ લોકઃ ॥”

અયોધ્યાકાण्ड. સર્ગ ૬—૬.

૧ શુભાશુભ કર્મથી વે અંકુર થાય છે:—(૧) વાસના અને

૧ સુખ દુઃખનો કોઈ પળ દાતા નથી; પર (અન્ય વા ઈશ્વર) દે છે એવું ‘હેવું ૧ કુબુદ્ધિ છે; ‘હું કરું છું’ ૧ પળ છોટું અભિમાન છે. કેમ કે સ્વકર્મનાં ત્રવતે ગુંથાયલો લોક છે. અર્થાત્ સૂત્રયુક્તા પુત્તલીને સૂત્રધાર નચાવે છે. ૧ કર્મરૂપ સૂત્રવતે યુક્ત લોકને તેના પોતાના સ્વકર્મોના ચાલનેકરી ઈશ્વર [અસ્થિતિમાં મૂકે છે—સ્વકર્માનુસાર સુખદુઃખ છે. ૨ પૂર્વપૂર્વે અભ્યાસેકરી ૧માં વસતા-ચિત્તગત-સંસ્કાર.

(૨) અદૃષ્ટ. શુભક્રિયાજન્ય કર્મથી શુભ-કર્મના અંકુરદ્વય. વાસના, અને ધર્મરૂપ અદૃષ્ટ, એ બે અંકુર થાય છે. અને અશુભક્રિયાજન્ય કર્મથી અશુભ વાસના, અને અધર્મરૂપ અદૃષ્ટ, એ બે અંકુર થાય છે. શુભવાસનારૂપ અંકુરથી પછી શુભકર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે; અને ધર્મરૂપ અદૃષ્ટઅંકુરથી પછી સુખનો ભોગ થાય છે. અને એ જ પ્રકારે અશુભવાસનારૂપ અંકુરથી પછી અશુભકર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે; અને અધર્મરૂપ અદૃષ્ટઅંકુરથી પછી દુઃખનો ભોગ થાય છે.

એ વાસનારૂપ તથા અદૃષ્ટરૂપ અંકુરદ્વયમાંથી, વાસનારૂપ અંકુરનો તો ઉપાયે કરી નાશ થઈ શકે છે; અને અદૃષ્ટરૂપ અંકુરનો તો ફલની ઉત્પત્તિ વિના કોઈ પ્રકારે પણ નાશ થઈ શકતો છે નહિ. અશુભકર્મથી ઉત્પન્ન થયા જે અશુભવાસનારૂપ અંકુરો તેઓનો સત્સંગાદિ ઉપાયેકરી નાશ થાય છે; અને શુભકર્મથી ઉત્પન્ન થયા જે શુભવાસનારૂપ અંકુરો તેઓનો કુસંગાદિથી નાશ થાય છે. એ રીતિએ પ્રવૃત્તિના હેતુ જે વાસનારૂપ અંકુરો તેઓનો પુરુષપ્રયત્નેકરી નાશ થાય છે. અને ભોગના હેતુ જે અદૃષ્ટરૂપ અંકુરો તેઓનો ભોગેકરી નાશ થાય છે. પુરુષપ્રયત્ન તથા અદૃષ્ટની એવી વ્યવસ્થાથી ઉભયની સફલતા પ્રતિપાદિતા થાય છે.

કર્માનુરૂપભોગસંબંધમાં એક સવલા શંકા અનુપદે સાંભળવામાં આવે છે કે:—આ અસાર સંસારમાં વારંવાર આમ પ્રતીત થાય છે:—અધર્મી દુરાચારી મનુષ્યો સુખી અને ધર્મી સદાચારી મનુષ્યો દુઃખી; એથી સુખદુઃખનું ધર્મઅધર્મ એ અવ્યભિચારી કારણ છે એ આશંકનીય છે. એનું સમાધાન કંઈક આપ્રમાણે કરાય છે.

૧ સુખદુઃખનો સાક્ષાત્કાર. ૨ અવાધિત. કાર્યકારણભાવભંગરહિત નિત્યસંબંધવાળું.

લિંગદેહમાં જન્મજન્માન્તરના પૂર્વસંસ્કારરૂપે વસતા શુ-
 ભઅશુભ કર્મના જે વાસનારૂપ તથા અદ-
 વાસનારૂપ અંકુરમાં ભેદ થઈ શકે છે; અદૃષ્ટરૂપ અંકુરનો ભોગથી જ ક્ષય થાય છે.
 મઅશુભવાસનારૂપ અંકુર અનુસાર શુભ-
 શુભ બુદ્ધિ થાય છે. શુભબુદ્ધિઅનુસાર
 ધર્માચરણ કિંવા સદાચાર, થાય છે.

અથવા અશુભબુદ્ધિ અનુસાર અધર્માચરણ કિંવા દુરાચાર,
 થાય છે. તે શુભાશુભ વાસનારૂપ અંકુરમાં અમુક
 ઉપાયે કરી ભેદ કરી શકાય છે એ પૂર્વે જાણ્યું છે. અર્થાત્
 વાસનારૂપ અંકુરમાં અન્યરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ વિકાર, અને મ-
 લની નિવૃત્તિ તથા ગુણની પ્રાપ્તિરૂપ રાંઘતર, કરી શકાય
 છે. પરંતુ અદૃષ્ટરૂપ અંકુરનો તો ભોગે કરી જ ક્ષય થાય છે.

અવે જો, જે કર્મના ફલદાનનો કાલ આવે ત્યારે તે જ
 કર્મના અદૃષ્ટરૂપ તથા વાસનારૂપ અંકુર પળ તે અને તે જ
 હોય તો; શુભકર્મના અદૃષ્ટરૂપ અંકુરનું ફલ સુખ અને શુભ-
 વાસનારૂપ અંકુરનો પરિણામ ધર્માચરણ, અથવા અશુભક-
 ર્મના અદૃષ્ટરૂપ અંકુરનું ફલ દુઃખ, અને અશુભવાસનારૂપ
 અંકુરનો પરિણામ અધર્માચરણ, એ, એક જ વ્યક્તિમાં એક જ
 કાલે દેખવામાં આવે. પરંતુ એવો નિયમ છે નહિ. વાસનામાં
 ઉપાયેકરી વિકાર અને સંસ્કાર થાય છે, અને યથી ભેદ
 પડે છે. તેથી એક જ કર્મના અદૃષ્ટનાં ફલ સુખદુઃખ, અને વા-
 સનાના પરિણામ શુભાશુભબુદ્ધિજન્ય ધર્મ-અધર્મ-આચરણ, એ-
 ઓમાં અન્તર પડી જાય છે. અધર્મરૂપ અદૃષ્ટના ફલદાનનો
 કાલ આવ્યો હોય ત્યારે દુઃખનો ભોગ થાય છે, અને તે કાલે
 અશુભવાસના થઈ હોય તો, તે શુભવાસના શુભબુદ્ધિદ્વારા તે
 ક્ષતાને ધર્માચરણમાં પ્રેરે છે. તે પ્રસંગે યદ્યપિ ભોક્તાને

અધર્મરૂપ અદૃષ્ટનું ફલ—દુઃખનો ભોગ—તો થાય છે, તથાપિ તે દુઃખનું વલ, શુભવાસનાના પ્રતાપથી, બહુ ન્યૂન થાય છે. અને ઇથી વિપરીતા ઘટનામાં તદનુસાર થાય છે. એક જ પ્રકારનાં અદૃષ્ટનાં ફલ જે સુખદુઃખ, તે અનેક વ્યક્તિઓમાં ન્યૂનાધિક વલથી વિચિત્ર પરિણામને પામે છે, તેનું પણ પૂર્વોક્ત જ કારણ પ્રતીત થાય છે.

વલી કર્મસંબંધમાં એક અન્ય વિચાર પણ છે. ક્રિયાજન્ય

ક્રિયાના પ્રકાર:-

અદૃષ્ટફલા-દૃષ્ટ-
ફલા.

કર્મ હોય છે. તે કર્મમાં સ્વકારણીભૂતા ક્રિયાના ગુણ અનુગત હોય છે. તે ક્રિયા દ્વિવિધા છે:—અદૃષ્ટફલા તથા દૃષ્ટફલા.

અદૃષ્ટફલા ક્રિયા ફલ દીધાવિના શાન્તા થાય છે, અને તેનું ફલ કાલાન્તરે મળે છે. જેમ કૃષિ-
અદૃષ્ટફલા ક્રિયા.

લક્ષણા ક્રિયા થઈને નાશ પામે છે. પછી વીજના અને ક્ષેત્રના સંસ્કાર, તથા તેઓની રક્ષા ઇ-
ઓના જ્ઞાનવાન જે કર્તા તેની અપેક્ષા રાખી તે કૃ-
ષિક્રિયા કાલાન્તરે કૃષિકારને (ધાન્યાદિ) ફલ આપે છે; અથવા સેવાલક્ષણા ક્રિયા થઈને નાશ પામે છે. પછી કોઈ પૃથક્ સેવ્યની (રાજાદિની) સેવાના સંસ્કારવતી બુદ્ધિની અપેક્ષા રાખી, તે સેવાક્રિયા કાલાન્તરે સેવકને (ધનમાનાદિ) ફલ આપે છે; તેમ અદૃષ્ટફલો સર્વા ક્રિયા, તાત્કાલિક ફલ દીધા વિના, શાન્તા થાય છે, અને તે ક્રિયાનાં અનુરૂપ ફલ કાલાન્તરે મળે છે. સેવાલક્ષણક્રિયાસમા ઇ અદૃષ્ટફલા ક્રિયા-સંબંધમાં કોઈ પૃથક્ ફલદાતાની અપેક્ષા છે. કારણ કાલાન્તરે થનાર ફલ કોઈ એક સેવ્યને અધીન છે. ઇ સર્વે અદૃષ્ટફલ ક્રિયાના ફલદાતા સેવ્ય,—નિત્ય કર્તૃકર્મફલ-વિભાગજ્ઞ, દે:

૧ જેનું ફલ દેખાયું નથી એવું, કાલાન્તરે ફલ આપનાર.

કાલનિમિત્તવિપાક-વિભાગજ્ઞ, સર્વના આત્મભૂત, સર્વ ક્રિયાફલ-પ્રત્યક્ષસાક્ષી, સર્વજ્ઞ ईश्वर છે.

ક્રિયા કિંવા કર્મનું જે ફલ પ્રત્યક્ષ અથવા અનુમાનથી પ્રતીત હોય નહિ, કિન્તુ શાસ્ત્રથી જણાય, તે 'અદૃષ્ટ' ફલ કહેવાય છે. અદૃષ્ટફલની ઉત્પત્તિમાં તે કર્મને જેટલા સહાય શાસ્ત્રે બોધન કર્યા હોય, તે સહાય સહિત તે કર્મ, ફલનો હેતુ થાય છે; કેવલ કર્મ નહિ. અદૃષ્ટફલના હેતુ જે કર્મ, તે શ્રદ્ધાદિસહિત શાસ્ત્રે બોધન કર્યા છે તો તેવાં કર્મમાં તે શ્રદ્ધા-નિયમ-ભક્તિની અપેક્ષા છે. અદૃષ્ટફલના હેતુ કર્મો જો શ્રદ્ધાદિ-રહિત હોય તો યથેચ્છ અદૃષ્ટફલ થાય નહિ એ યથાસંભવ છે. અર્થાત્ જેમ કૃષિકર્મમાં બીજ, પૃથિવી, જલ, ઉષ્ણતા, પ્રયત્નાદિ સહાયની અપેક્ષા છે, તો તે સર્વ હોય છે તો જ ફલ થાય છે, તેઓની ન્યૂનતા હોય તો યથેચ્છ ફલ થતું નથી; તેમ વ્યાવહારિક અને શાસ્ત્રીય સર્વ અદૃષ્ટફલમાં છે. સાંગોપાંગ નહિ કિન્તુ વ્યંગોપાદ્ધિ કર્મ કરે છે અને પછી તેના ફલની સિદ્ધિ થતી નથી ત્યારે સ્વપ્રમાદના-સ્વકૃતન્યૂનતાના-દોષને, ન જોતાં અન્યત્ર શાસ્ત્રાદિ ઉપર દોષારોપણ સામાન્ય મનુષ્યો કરે છે. પરંતુ તે યથાર્થ નથી.

“મંત્રે તીર્થે દ્વિજે દેવે દૈવજ્ઞે મેષજે ગુરૌ ।

યાદૃશી ભાવના યત્ર સિદ્ધિર્ભવતિ તાદૃશી ॥”

એ માનસિક સૃષ્ટિસંબંધમાં કેટલેક અંશે વાસ્તવિક છે.

(અદૃષ્ટફલ) ક્રિયા અનન્તરફલ છે નામ, -ફલ દરિને (શાન્તો)

થાય છે. અર્થાત્ ક્રિયા અને ક્રિયાનાં ફલમાં અન્તર પડતું છે નહિ, કિન્તુ

૧ સદ્ગુણ, સાથે હોવા જોઈએ તે. ૨ ‘મંત્રમાં, તીર્થમાં, દ્વિજમાં, દેવમાં, ત્રિ (જ્યોતિષી)માં, ઔષધમાં, અને ગુરુમાં—જેવી ભાવના જેમાં હોય તેવી થાય છે.’

તત્કાલ ફલ થઈ ક્રિયા સમાપ્ત થાય છે. તેમાં પૃથક્ ફલદાતાની અપેક્ષા નથી. જેમ ગમનક્રિયાનું ફલ ઇચ્છેલા સ્થાનની પ્રાપ્તિ; અથવા ભોજન ક્રિયાનું ફલ શુધાની (નિવૃત્તિરૂપ) તૃપ્તિ છે; તે પ્રાપ્તિરૂપ અથવા તૃપ્તિરૂપ ફલને આપીને ગમનક્રિયા અથવા ભોજનક્રિયા શાન્તા થાય છે. તેમ દૃષ્ટફલક્રિયારૂપ બહુ વિષયોમાં છે.

ક્રિયાજન્ય કર્મના અદૃષ્ટરૂપ અંકુરમાંથી થતાં ફલોમાંથી કેટલાંક શીઘ્રકાલે ભોગ દેવાને ઉન્મુખ થાય છે. અને કેટલાંક કાલાન્તરે ભોગ દેવાને પણ ઉન્મુખ થાય છે. એથી એ કર્મના જ અદૃષ્ટરૂપ તથા વાસનારૂપ અંકુરના ફલોદયના કાલમાં અન્તર પડી જાય છે. એ કારણથી અધર્મી મનુષ્યો સુખી અથવા ધર્મી મનુષ્યો દુઃખી, એવું વિપરીત પ્રતીત થાય ત્યારે તેનો હેતુ—અદૃષ્ટના ફલોદયનું અને વાસનાના સંસ્કારનું અન્તર થાય છે એ—માનવો યથાવત્ છે.

એ ઉપરથી એક સિદ્ધાન્ત લક્ષમાં રાખવાનો છે કે:—અદૃષ્ટનો બો ભોગથી જ ક્ષય થવાનો છે. તેથી એ અંશ ઉપર ઉપેક્ષા રાખી, વાસનારૂપ અંશને જ શુદ્ધસંસ્કારી કરવા મનુષ્યે પ્રયત્ન કરવો એ જ ઉચિત અને સફળ છે. અન્તઃકરણની વાસનાઓ શુભા થતાં સુખદુઃખના ભોગકાલે પણ પુનઃ તે શુભવાસનાઓ ક્રિયમાણ શુભકર્મો પ્રતિ જ પ્રેરે છે. અને તેથી અન્તે શુભકર્મોમાં જ પ્રવૃત્તિ રહી તેવા મનુષ્યો નિઃશ્રેયસના અધિકારી થાય છે.

પુનઃ પ્રકારાન્તરે કર્મ ત્રિવિધ છે. જેમ એક જ કાલ, અવસ્થાભેદે, ભૂત-વર્તમાન-ભવિષ્યત્-એવી સંજ્ઞાને સંચિત-પ્રારબ્ધ આગામિ-કર્મ. પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ એક જ કર્મ અવસ્થાભેદે-કરી, સંચિત (૧), પ્રારબ્ધ (૨) તથા આગામિ (૩), એ ત્રિવિધ સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે.

અનેક અતીત જન્મવિષે સંચય થયેલાં ફલારંભરહિત કર્મો તે ‘સશ્ચિત’ કહેવાય છે. એ ‘સશ્ચિતકર્મ’ અંતઃકરણ-
ઉપહિતસાક્ષિનિષ્ઠ જે અજ્ઞાન, તે અજ્ઞાનની જે ‘આવરણશક્તિ’
તેમાં સ્થિત હોય છે. અને તે કર્મનો નાશ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ
થાય છે.

અનેક સશ્ચિત કર્મોમધ્યે જે પરિપક્વ થયેલ અને જે દેશ્વરે-
ચ્છાથી આ વર્તમાન શરીરનાં આરંભક કર્મો તે ‘પ્રારબ્ધ’
કહેવાય છે. એ ‘પ્રારબ્ધકર્મ’ અંતઃકરણઉપહિતસાક્ષિનિષ્ઠ
જે અજ્ઞાન તે અજ્ઞાનની જે ‘વિક્ષેપશક્તિ’ તેમાં સ્થિત હોય
છે. અને સ્વજનિત સુખદુઃખના ભોગરૂપ ફલને આપે છે.
અને તે કર્મનો નાશ પ્રારબ્ધભોગ સમાપ્ત થયે જ થાય છે.

પ્રારબ્ધકર્મજનિત ભોગોને ભોગવતે સતે, જે આ વર્તમાન
શરીરવિષે ક્રિયમાણ અને ભવિષ્યત્ કાલમાં ફલપ્રદ કર્મો
તે ‘આગામિ’ કહેવાય છે. એ ‘આગામિકર્મ,’—અંતઃકરણનો
કર્તૃરૂપ-વૃત્તિમાન અંશ જે અહંકૃતિ, તે અહંકૃતિનું સાક્ષીસહ
જે ભ્રમજ-તાદાત્મ્ય,—તે ભ્રમજતાદાત્મ્યમાં સ્થિત હોય છે. એ
તાદાત્મ્યને જ ચિત્-જડ-ગ્રંથિ, કિંવા, હૃદય-ગ્રંથિ કહે છે. એ
ભવિષ્યત્કાલમાં ફલપ્રદ ‘આગામિકર્મોનો’ નાશ,—શ્રુતિ-આચાર્યના
અનુગ્રહવલેકરી ‘અહંબ્રહ્માસ્મિ’ (હું બ્રહ્મ છું) એવા—
બ્રહ્માત્મૈક્યસાક્ષાત્કારથી થાય છે. અર્થાત્ એવા સાક્ષાત્કાર-
વાન્ વિદ્વાન્ને એ આગામિ કિંવા ક્રિયમાણ કર્મનો લેપ
થતો નથી.

સામાન્યતઃ કર્મફલનો ભોગ થયે જ ક્ષય થાય છે, એ સિ-
દ્ધાન્ત છે. તેઓમાં પણ પ્રવૃત્તિફલ જે પ્રાર-
બ્ધકર્મ તેઓ તો વિશેષતઃ ઉપભોગે કરી
લેવામાં છે.

“નાભુક્તં ક્ષીયતે કર્મ કલ્પકોટિશતૈરપિ ।

અવશ્યમેવ ભોક્તવ્યં કૃતં કર્મ શુભાશુભમ્ ॥”

‘કરેલું શુભઅશુભકર્મ અવશ્ય જ ભોક્તવ્ય છે. કલ્પનાં કોટિશતકોણકરી પણ ભોગાયા વિનાના કર્મનો ક્ષય થતો નથી.’ એમ છે તો સ્વદ્વિતેચ્છુકે કર્મ કરતાં બહુ જ સાવધાન રહેવું યોગ્ય છે.

પૂર્વોક્ત સચ્ચિત, પ્રારબ્ધ, અને આગામિ, એ ત્રિવિધ કર્મોમાં મધ્યનું પ્રારબ્ધકર્મ તેનો ઉપભોગે કરી જ ક્ષય થાય છે, અને તે બલવત્તર ગણાય છે.

“પ્રારબ્ધં બલવત્તરં સ્વલુ વિદાં ભોગેન તસ્ય ક્ષયઃ ।”

વિ. ચૂ. ૪૫૪ ।

પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મનાં અનુસારી સર્વ જનો કાર્યની સિદ્ધિ-અર્થ પ્રયત્નમાન હોય છે. તે સિદ્ધિને કોઈક પ્રારબ્ધને અધીના ગણે છે. કોઈક પુરુષપ્રયત્નને અધીના ગણે છે; કોઈક ઉભયને અધીના ગણે છે. એ પક્ષત્રયના વિષયમાં શંકાસમાધાનના બહુ વિચારો છે. તેઓમાંથી સ્વલ્પનો સાર કઈંક આ પ્રકારે છે.

સ્વકાર્યના જનનસાર આરંભાયલા પ્રારબ્ધ કર્મના,—દૈવ, માગ્ય, વિધિ આદિ શબ્દો—પર્યાય ગણાય છે.

એ પક્ષત્રયમાંથી પુરુષકાર તથા પ્રારબ્ધ એ ઉભયથી કાર્યની સિદ્ધિના વાદીઓનો પક્ષ યુક્તિયુક્ત અને બહુમત, વિચારકોણ ગણાય છે. કેવલ-પ્રારબ્ધવાદીને ક્ષુધાદિકની તૃપ્તિસાર અંગ-ચેષ્ટામાં અને રોગાદિની નિવૃત્તિસાર ઔષધ ઉપચારમાં પ્રયત્ન-વાન્ દેખીને, અને કેવલપુરુષપ્રયત્નવાદીને અભીષિતાર્થ અતીવ પ્રયત્ન કરે સતે નિષ્ફળ થયેલા જોઈને, પ્રારબ્ધ-પુરુષ પ્રયત્નના સમુચ્ચયવાદી વિચારે છે કે, કાર્યસિદ્ધિમાં ઉભય અપેક્ષા છે. તેમાં કેટલાંક કાર્યની સિદ્ધિમાં પુરુષપ્રયત્ન ।

છે અને પ્રારબ્ધ ગૌણ છે; અને કેટલાંક કાર્યની સિદ્ધિમાં પ્રારબ્ધ મુખ્ય છે અને પુરુષપ્રયત્ન ગૌણ છે. પરંતુ સર્વ કાર્યોની સિદ્ધિમાં ન્યૂનાધિક ઉભયની અપેક્ષા છે. શાસ્ત્રકારો અન્ધ-પંગુન્યાય વર્ણે છે તે, એ સંબન્ધમાં, યથાઘટિત છે. એક વ્યક્તિના શરીરમાં પળ ચક્ષુ અને પાદ ઉભયનો ઉપયોગ, રૂપને જોવામાં અને ગમન કરવામાં, થાય છે. કહિંજઈ કહિં રૂપ જોવાનું હોય તેમાં ચક્ષુનો મુખ્ય ઉપયોગ હોય છે; અને પાદનો ગૌણ ઉપયોગ હોય છે. કહિં ગમન કરવાનું હોય તેમાં પાદનો મુખ્ય અને ચક્ષુનો ગૌણ ઉપયોગ હોય છે. આ અવિદ્યા-મૂલક સંસારનો સ્વભાવ અને વ્યવસ્થા જ એવાં જણાય છે કે, અનેક સાધનોએ કરી એક કાર્ય સિદ્ધ થાય. તેમાં પળ ઉત્પત્તિસંબંધમાં પુરુષપ્રયત્ન મુખ્ય જણાય છે, અને ભોગ થઈ ક્ષય થવામાં પ્રારબ્ધ મુખ્ય ભાસે છે.

પુનઃ ફલસિદ્ધિ સંબંધમાં પ્રારબ્ધ, જડપદાર્થ-વિષય-તુલ્ય છે, અને પુરુષપ્રયત્ન, ચૈતન્ય-ઇન્દ્રિય-તુલ્ય છે. એ ઉભયનો સંયોગ થયાથી ભોગ-ફલ-સિદ્ધ થાય છે. ભોગ્યપદાર્થ તો ઉત્પન્ન થયેલા જ હોય છે. તે ભોગ્યપદાર્થનો, અને ભોક્તાનો સંયોગ, ભોગમાં અપેક્ષિત છે; તે સંયોગ થવામાં પુરુષપ્રયત્ન આવશ્યક છે. પુરુષપ્રયત્ન ન થાય તો જડ ભોગ્ય જ્યાં હોય ત્યાં જ રહે અને તેનો ભોગ અને ક્ષય થાય નહિ.

સૃષ્ટિ કિંવા જગત્ ઈશનું કાર્ય અને જીવનું ભોગ્ય છે. ઈશ્વરનિર્મિતસૃષ્ટિના પદાર્થો એક જ રૂપે રહે છે. તે ભોગ્યપદાર્થોમાં ભોક્તા જીવની બુદ્ધિવૃત્તિ નાના હોવાથી તેઓના ભોગમાં બહુધા ભેદ થાય છે.

ઈશ્વરસૃષ્ટ એક મૂલ્યવાન્ મણિ છે. તે ત્રણ જીવોએ ઢીઝે. તેમાં બે લોભી હતા અને ત્રિજો વિરક્ત હતો. તેમાંથી જે જી-

વને તે મણિ મળ્યો તે જીવ હૃષ્યો, જે જીવને તે મણિ ન મળ્યો તે કોપ્યો, અને તૃતીય જીવ જે વિરક્ત હતો તે ન હૃષ્યો ન કોપ્યો. એમ ईश्वरસૃષ્ટિ એક જ મણિમાં જીવોની નાના રાગદ્વેષાદિવૃત્તિઅનુસાર પ્રિય અપ્રિય ઉપેક્ષ્ય એવા ત્રણ ભેદ થયા. એ ત્રણે ભેદ જીવોએ રચિત છે. સર્વ જીવોને રાગદ્વેષાદિથી સુખદુઃખાદિ આપી બંધન કરનાર સ્વરચિત સૃષ્ટિ જ છે. इत्यादि પંચદશીના દ્વૈતવિવેકમાં સિદ્ધ કન્યું છે.

એમ ईश्वરકૃતસૃષ્ટિ અને જીવકૃતસૃષ્ટિ છે. તેમાં ईश्वર-કૃતા સૃષ્ટિનું નિવારણ અશક્ય છે. તેથી તે સંબંધમાં પ્રારબ્ધને પ્રધાન ગણવું ઉચિત છે. જીવકૃતા સૃષ્ટિમાં યથેચ્છ વ્યવસ્થા કરી શકાય છે. એ સૃષ્ટિ જીવના અન્તઃકરણની વૃત્તિને અધીના છે. વસ્તુતઃ જીવકૃતા સૃષ્ટિ તે જીવના જ સંકલ્પવિકલ્પનું પરિણામ છે. તે જીવ પુરુષપ્રયત્ન કરી યથાર્થદર્શી થાય તો તે મનોજય અને વાસનાક્ષય કરવા સમર્થ થાય છે, જે કેવલ પુરુષપ્રયત્નાધીન છે; અને તેમ થયે જીવકૃતસૃષ્ટિના દુઃખદ પરિણામ દૂર થાય છે. અર્થાત્ જીવકૃતસૃષ્ટિમાં પુરુષ-કાર પ્રધાન છે એ સ્પષ્ટ છે. ઈથી જીવકૃતસૃષ્ટિસંબંધમાં પુરુષ-પ્રયત્નને પ્રધાન ગણવો ઉચિત છે. ફલના ઉપભોગ સમયે ઉભયસૃષ્ટિમાં પ્રારબ્ધ પ્રવેશે છે; અને ‘પ્રારબ્ધનો ભોગેકરી જૂઠું ક્ષય થાય છે.’—એ કથન એ પ્રકારે સફળ થાય છે. પ્રારબ્ધ, ઉભયસૃષ્ટિમાં પ્રવેશી સુખ-દુઃખના સાક્ષાત્કારરૂપ ભોગ આપીને ક્ષયને પામે છે.

એ ઉભયસૃષ્ટિની એ પ્રકારે વ્યવસ્થા કરે એક અન્ય લાભ પણ થાય છે. ईश्वરકૃતસૃષ્ટિમાંથી ફલની ઉત્પત્તિમાં પ્રારબ્ધ પ્રધાન ગણાથી, તત્ત્વજન્ય અનિવાર્ય પ્રસંગોમાં કરાતા વ્યર્થ પ્રયાસો અને કાલક્ષયાદિ વંચે છે; તેઓને સંરક્ષી પુરુષપ્રય-

તમાં ઉપયોગી કરી શકાય છે, જેથી પુરુષપ્રયત્ન વિશેષ પ્રબલ થઈ શકે છે.

પ્રારબ્ધ એ સંશ્ચિત કર્મોના પરિપાક ભાગમાંનો ફલોન્મુલ્ક થયેલો ભાગ હોય છે તે છે. તે સંશ્ચિત એ પુરુષપ્રયત્નનું જ કાર્ય છે. અર્થાત્ પુરુષપ્રયત્ન કારણસ્થાનીય છે, અને પ્રારબ્ધ કાર્યસ્થાનીય છે, કારણ છે તે કાર્યથી ઉત્કૃષ્ટપદસ્થ છે એ સર્વમાન્ય છે.

મુહૂર્તચિન્તામણિકાર કથે છે કે:—પૂર્વકર્માર્જિત સત્-અસત્ કર્મનો વિપાક એ ‘દૈવ’. તે પ્રાચીન સત્-અસત્-કર્મરૂપ દૈવનું અવશ્યંભાવિત્વ છે, તથાપિ પુરુષપ્રયત્નનો યોગ સતે જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. અત્ર દૈવ નામ પ્રારબ્ધનું જ છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મરે છે કે:—

“દૈવે પુરુષકારેऽપિ કર્મસિદ્ધિર્વ્યવસ્થિતા ।
તત્ર દૈવમભિવ્યક્તં પૌરુષં પૌર્વદૈહિકં ॥
યથા હ્યેકેન ચક્રેણ રથસ્ય ન ગતિર્ભવેત્ ।
તદ્વત્પુરુષકારેણ વિના દૈવં ન સિદ્ધયતિ ॥”

‘કર્મસિદ્ધિ’ નામ દ્રષ્ટ-અનિષ્ટલક્ષણફલપ્રાપ્તિ, ‘દૈવ’ નામ પ્રારબ્ધવિષે અને ‘પુરુષકાર’ નામ પુરુષપ્રયત્નવિષે પણ ‘વ્યવસ્થિતા’ નામ રહેલી છે. તેમાં પૂર્વદેહમાં અર્જિત ‘પૌરુષ’ નામ પુરુષપ્રયત્ન જ ‘દૈવ’ એમ કહેવાય છે. તે દૈવ પુરુષપ્રયત્નના અનન્તર ફલોદયરૂપે ‘અભિવ્યક્ત’ નામ પ્રકટ થાય છે. જેમ એક ચક્રેકરી રથની ગતિ નથી થતી, તેમ પુરુષકારાવના દૈવ ફલતું નથી.

વ્યાસ પણ વદે છે કે:—

“ન વિના માનુષં દૈવાદૈવં વા માનુષાદિના ।
નૈકો નિવર્તયત્ત્વમેકા ાગેરિવાનલઃ ॥”

‘(ફલની સિદ્ધિ) ગદ્યભાષેના નામ પુરુષપ્રયત્નવિના, દૈવથી નામ પ્રારબ્ધથી થતી નથી; અને દૈવવિના માનુષથી થતી નથી. જેમ એક અરણિ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી’ તેમ એક જ દૈવ વા માનુષ અર્થની સિદ્ધિ કરી શકતું નથી.

“કૃષિવૃષ્ટિરણ્યયોગાત્ દૃશ્યન્તે ફલસિદ્ધયઃ ।”

‘કૃષિ (ખેતી)રૂપ પૌરુષ અને વૃષ્ટિરૂપ દૈવ એ ઉભયનો સારો યોગ થયે ફલની સિદ્ધિઓ દેખાય છે.’

પ્રાકૃર્મ કિંવા દૈવ એ વીજરૂપ છે; આધુનિક ક્રિયમાળ કર્મ કિંવા પુરુષકાર એ, પૃથિવી, જલ, ઉષ્માના સંસ્કારરૂપ છે. ઉભયના યોગથી ફલસિદ્ધિ થાય છે. પુરુષકાર-સદાચાર પુનઃ અભીપ્સિતાર્થના અનિષ્ટને શોષે છે; અને દૃષ્ટને પોષે છે.

એમ પુરુષકાર, દૈવનો-પ્રારબ્ધનો-જનક છે, તથા ફલ-સિદ્ધિનો ઉત્પાદક અને પોષક છે. એ તત્ત્વ ગણ્યું છે.

એ રીતિએ પુરુષકાર અને પ્રારબ્ધ એઓનો જનકજન્યભાવ-સંબંધ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

(નરનારી આદિ દેહધારી) સર્વ પુરુષની જેમાં પ્રીતિ છે

પુરુષાર્થમાં પુ-
રુષપ્રયત્ન અને પ્રા-
રબ્ધ.

એવા ‘અર્થ’ તે પુરુષાર્થ. તે પુરુષાર્થને ચતુર્વિ-

ધગણી ‘પુરુષાર્થચતુષ્ટય’ કહે છે. તે પુરુષા-

ર્થચતુષ્ટયનાં નામ-ધર્મ (૧), અર્થ (૨), કામ

(૩), અને મોક્ષ (૪) છે. એ પુરુષાર્થચતુષ્ટયમાં પુરુષના સર્વ કર્ત્તવ્યનો સમાવેશ થાય છે. એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા યથામતિ સર્વનો પ્રવલ અભિલાષ તથા પ્રયત્ન હોય છે. તે પુરુષાર્થની સિદ્ધિસારૂ પુરુષકારની અને પ્રારબ્ધની આ પ્રકારે વ્યવસ્થિતિ કલ્યાણકારિણી તથા સુખપ્રદા છે.

૧ અરણિ નામે વૃક્ષના લાકડાના બે કટકાના ઘર્ષણથી અગ્નિહોત્રાદિ સારૂ અગ્નિ પ્રકટ કરતા. તે અગ્નિ માત્ર એક કટકાથી ઉત્પન્ન થાય જ નહિ તેમ.

આદિ અન્તના 'ધર્મ' તથા 'મોક્ષ' એ દ્વયની સિદ્ધિ પુરુષકારની અધીના છે; અને મધ્યના 'અર્થ' તથા 'કામ' એ બેની સિદ્ધિ પ્રારબ્ધની અધીના છે. કારણ ધર્મજ્ઞ વિદ્વાન્ આર્યો જે ક્રિયમાણને પ્રશંસે છે તે ધર્મ, તથા પ્રાપ્ય મોક્ષ, એ પુરુષતંત્ર છે. મનુષ્યે વિદ્યાસંપન્ન, સદ્વિચારી, સત્યવાદી, સદાચારી, પરોપકારી, સ્વધર્મનિષ્ઠ, સદ્ગુણી इत्यादि થવું એમાં તે સ્વતંત્ર છે. તેમાં કંઈ અન્યની અપેક્ષા નથી. મનુષ્યની બાહ્યસ્થિતિ રાંકની હો કેવા રાજાની હો, તથાપિ જો તેનો સંકલ્પ દૃઢ હોય તો, તે સદ્ગુણીમાં શ્રેષ્ઠ થઈ શકે છે. ગુણમાં શ્રેષ્ઠ પદે પહોંચવામાં કોઈને કિશ્કિત્ પણ પરતંત્રતા નથી; શ્રેષ્ઠગુણી થવામાં પરનો પ્રતિબંધ સફળ થઈ શકતો નથી. પ્રાપ્ય જે પરમપુરુષાર્થ મોક્ષ તેમાં પણ સમાનરીતિએ મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે. એ ઉભય પુરુષતંત્રા પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં પુરુષકાર કેવા પુરુષપ્રયત્ન જ પ્રાપક સમર્થ સાધન છે.

મધ્યના 'અર્થ' અને 'કામ' એ પરતંત્ર છે. જે ક્ષેત્ર ધન ધાન્ય પશુ આદિ પદાર્થો ભોગનાં સાધન છે તે 'અર્થ' કહેવાય છે; અને તે અર્થોપકરી થાય છે જે,—ઇન્દ્રિયોષ વાઙ્મિત, સકામ પુણ્યાદિના ફલરૂપ, વિષયનો યથેચ્છ ભોગ,—તે 'કામ' કહેવાય છે.

એ અર્થ અને કામ ઉભયમાં પરની-અન્યની-આવશ્યકતા

૧ “યમાર્યાઃ ક્રિયમાણં હિ શંસન્ત્યાગમવેદિનઃ ।

સ ધર્મો, યં વિગર્હન્તિ તમધર્મં પ્રચક્ષતે ॥”

વિશ્વામિત્રઃ ।

છે, તેથી તે પરતંત્ર ગણાય છે. તેની પ્રાપ્તિ ईश्वरसृष्टिમાંથી જ થાય છે. તેમાં પ્રારબ્ધ જ પ્રધાન હોવાથી પુરુષપ્રયત્ન કરે સતે પળ અર્થની અને કામની સિદ્ધિ થતી નથી; એ સર્વને વારંવાર પ્રત્યક્ષ છે. इत्यादि कारणોથી પરતંત્ર “અર્થ-કામ” પ્રારબ્ધા-ધીન ગણાય છે.

यथार्थ दृष्टि ए प्रमाणे व्यवस्था છે. तथापि लोकदृष्टि
 તેથી વિપરીત જ જણાય છે. प्रायशः सर्व
 व्यवहारमा अ- मनुष्यो પરતંત્ર ‘અર્થ-કામ’ની સિદ્ધિ સારૂ
 ज्ञानताथी तेओनी पुरुषप्रयत्न मरणपर्यन्त कन्यां જ જાય છે;
 विपरीतता. અને स्वतंत्र ‘धर्म-मोक्ष’ની સિદ્ધિ અર્થ પુરુષ-
 कारमां प्रमाद राखी, तेने प्रारब्धाधीन मानी, ते सारू કહિ
 पुरुषप्रयत्न करता ज नथी. एम कह्युं होय तो चाले.

एवा विपरीत ग्रहणे करी स्वतंत्र परतंत्र उभय वर्गना
 फलथी अविचारी मनुष्यो भ्रष्ट थइ दुर्भागी रहे છે, અને
 जन्मथी मरणपर्यन्त दुःखी थइ आ दुर्वार निःसार संसारनी
 घटमालामां भ्रमण कन्या जाय છે.

ए संबंधमां लक्षमां राखवा योग्य एका आख्यायिका છે.

कोइ एक ग्रामना लोक, उदरना અને नेत्रना व्याधिथी बहु

पीडाता हता. तेमां एक श्रद्धालु जन स-
 ए संबंधमां न्तनी सेवामां परायण थइ वसतो हतो.
 आख्यायिका.

ते ग्राम महायात्राना धौर्य मार्ग उपर हतुं,
 તેથી त्याં અનેક અતિથિ સાધુસંતનાં ગમનાગમન થતાં. एक परि-
 व्राजक महात्माए पेला श्रद्धालुने पूछ्युं के:—आ ग्रामना सर्व
 लोक दुःखी केम देखाय છે ? तेणे उत्तर आप्युं के:—महाराज !
 अत्रस्थ लोक उदरना तथा नेत्रना रोगથી પીડિત હોવાને
 लीधे दुःखित છે. ते कपालु महात्मा, उभय व्याधिनां औषधो,
 समान देखाती काचकूपीमां, आपीने सिधाव्या. ते औष-

ધથી એ ગ્રામના લોકોનો રોગ નિવૃત્ત થવા માહ્યો, અને પેલા શ્રદ્ધાલુને વૈદ્યરાજની પદવી મળી અને ધનની સારી પ્રાપ્તિ થવા માડી. પછી તે વૈદ્યરાજ પરણ્યા અને તેનો વિસ્તાર થવા લાગ્યો; તેમ તેમ સ્ત્રી સન્તાનની સેવામાં પરાયણ થયા અને સન્તસેવા વિસન્યા.

એકવાર એમ થયું કે તે વૈદ્યરાજના કોઈ બાલકે પેલા ઔષધની કૂપીઓ વિપરીત મૂકી દીધી. વૈદ્યરાજે તે જાણ્યું નહિ તેથી ઉદરના ઔષધને નેત્રના ઔષધરૂપે અને નેત્રના ઔષધને ઉદરના ઔષધરૂપે વાપરવા અને આપવા માહ્યાં. એ વિપરીત પ્રકારે અપાયલા ઔષધોનો જેણે જેણે ઉપયોગ કર્યો તેને તેને અધિક પીડા થઈ. તે ઉભય ઔષધોના ઉપરથી સર્વનો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો, અને પેલા વૈદ્યરાજની જીવિકા પણ પરવારી. તે વૈદ્યે તર્ક કર્યો કે,—મહાત્માએ તે કૂપીઓના મુખભાગમાં રોગહર ઔષધ મૂકેલું, અને નીચેના ભાગમાં રોગકર ઔષધ મૂકી કપટ કન્યું છે. પરિણામ એ થયું કે તે વૈદ્યનો વ્યાપાર ગયો અને તે ગ્રામવાસી પણ રોગગ્રસ્ત અને દુઃખી થવા લાગ્યા.

એ આખ્યાયિકામાં, જેમ યથાર્થ ગ્રહણથી ફલસિદ્ધિ થઈ સર્વ સ્વસ્થ અને સુખી થયાં હતાં, અને અજ્ઞાનજનિત વિપરીત ગ્રહણ થતાં સર્વ રોગગ્રસ્ત અને દુઃખી થયાં, તેમ પુરુષપ્રયત્ન અને પ્રારબ્ધ સંબંધમાં આ જગત્માં થતું જણાય છે. પુરુષપ્રયત્નરૂપ ઔષધ એ, ધર્મ-મોક્ષ સંબંધમાં સિદ્ધિસાધક છે; અને તેઓનું વિપરીતગ્રહણ તથા પ્રારબ્ધરૂપ ઔષધ એ, અર્થ-કામમાં ઉપયોગિ સાધન છે. તેઓનો વિપરીત પ્રયોગ થાય છે, તેથી આ જગત્, અસાર સંસારના આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિના સન્તાપમાં મગ્ન છે. પુણ્યના પરિપાકથી સત્-

સમાગમની સીમામાં અવાઈ વિપરીતગ્રહથી મુક્ત અને યથાર્થગ્રહણના સંબંધી થવાય તો જ સન્તાપ શાન્ત થઈ સ્વસ્થતા અને સુખ સંપ્રાપ્ત થઈ તરાય એમ છે.

સામાન્યરીતિએ એમ પ્રારંભ કર્મ અને પુરુષકારની વ્ય-

પુરુષપ્રયત્નની
પ્રવલતા.

વસ્થા છે, તથાપિ શિષ્ટોનો આવો અભિપ્રાય

સ્પષ્ટ જણાય છે કે:—કર્મનો જનક પુરુષ-

પ્રયત્ન કિંવા પુરુષકાર છે, એથી પુરુષપ્રયત્ન

બલિષ્ઠ અને સર્વાર્થસાધક છે. તેમાં પણ મન—જે પશુવત્ પુરુ-

ષોને સંસારબંધનનો હેતુ છે—તે મનનો જય કરવામાં અને

વાસનાનો ક્ષય કરવામાં તો પુરુષકાર જ પ્રધાન છે. અને એ

જ કારણથી તત્ત્વજ્ઞાન મનોનાશ વાસનાક્ષયરૂપ જીવન્મુ-

ક્તિના અનુપમ સુખપ્રસંગમાં પુરુષપ્રયત્ન પ્રધાનપદે નિરૂપાય

છે. શ્રીવસિષ્ઠ મુનિ શ્રીરામચંદ્ર પ્રતિ યોગવાસિષ્ઠમાં વદે

છે કે:—

“સર્વમેવેહ હિ સદા સંસારે રઘુનન્દન ।

સમ્યક્પ્રયત્નાત્ સર્વેણ પૌરુષાત્સમવાપ્યતે ” ॥

‘અહો રઘુનન્દન ! આ સંસારમાં સારા પ્રયત્નથી અને પૌરુષથી સર્વે (જનોએ) કરી સર્વ જ (પદાર્થ) સદા સારી રીતિએ પમાય છે.

જ્યાં યથેચ્છ પ્રાપ્તિ થતી નથી ત્યાં પુરુષપ્રયત્નરૂપ યથા-

યોગ્ય સાધન સંપત્તિની પ્રાયશઃ વિકલતા કે અભાવ હોય છે.

પુરુષપ્રયત્ન સર્વ સાધક છે, એ સુનિશ્ચિત છે. કારણ કે પુરુ-

ષાર્થચતુષ્ટયમાં જે આદિ અન્તના પરમ પુરુષાર્થ ‘ધર્મ-મોક્ષ’

એતો પુરુષકારઅધીન જ છે.

એમ મધ્યે પ્રારંભ અને પુરુષકારસંબંધી પ્રાસંગિક વિચાર

જાણીને તેઓ ઉભયમાં અનુસ્યૂત જે કર્મનું અનુષ્ઠાન—જે પ્રવૃત્તિ-

લક્ષણ ધર્મનું અંગ હોવાથી પ્રકૃત વિષય છે—તે ગહનગતિ-
મત્ કર્મ વિષયે પુનઃ કદ્દક આ પ્રમાણે વિચાર છે.

પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ એ આ જગત્ની સ્થિતિનું કારણ છે.

કર્મ પ્રકૃતિસિદ્ધ જ છે. અને પ્રાણીઓના સાક્ષાત્ અભ્યુદયનો હેતુ છે, તથા પરંપરાય જ્ઞાનોત્પત્તિનો હેતુ છે, એ શાસ્ત્રસિદ્ધ અને યુક્તિસિદ્ધ છે. એમ

હોવાથી પ્રાણીમાત્ર સદા કર્મમાં પ્રવૃત્ત હોય છે.

“કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ॥” ગી. ૨-૫

એ યથાર્થ છે. અવશ સર્વ પ્રાણી પ્રકૃતિના સત્ત્વરજસ્તમો-
ગુણોષ્કરી કર્મ કરે છે. એક ક્ષણ કોઈ પ્રાણી કદાચિત્
અકર્મકૃત્ થઈ રહી શકતો નથી.

“નહિ દેહભૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશેષતઃ॥”

મ. ગી. ૧૮-૧૧.

‘દેહભૃત્ નામ દેહાત્માભિમાનવાન્ તેણે કરી અશેષથી
કર્મોને ત્યજવાનું શક્ય નથી.’ કેટલાએક વિમૂઢો મનવતે
વિષયોને સ્મરતા સતે હસ્તાદિ કર્મેન્દ્રિયોને સંયમીને-ઁલ્લી
રાખીને-વેસે છે તેઓ પાપાચાર છે. તેઓના કરતાં જેઓ
જ્ઞાનેન્દ્રિયોને નિયમીને ફલાભિસન્ધિવર્જિત થઈ કર્મેન્દ્રિયો-
વતે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તેઓ વિશેષ (અધિક સારા) છે.
કારણ કે ફલથી, અકર્મ કરતાં કર્મ અધિકતર છે. અકર્મથી
તો શરીરચાત્રા પણ સિદ્ધા થતી નથી. જગત્રૂપ ચક્રની
પ્રવૃત્તિનો હેતુ જે કર્મ તે અધિકારીઓએ અવશ્ય કર્તવ્ય છે.
આત્મજ્ઞાનનિષ્ઠાની યોગ્યતાની પ્રાપ્તિઅર્થ પણ અનાત્મજ્ઞ અધિ-
કારીઓએ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે. ઢ્યાસ નારાયણ પણ
વદે છે કે:—

“અયમેવ ક્રિયાયોગો જ્ઞાનયોગસ્ય સાધકઃ ।
કર્મયોગં વિના જ્ઞાનં કસ્યચિન્નૈવ દૃશ્યતે ॥”

‘આ જ ક્રિયાયોગ જ્ઞાનયોગનો સાધક છે. (કારણ) કર્મ-યોગ વિના કોઈને જ્ઞાન (થયું હોય એમ) દેખાતું જ નથી.’

કર્મનિષ્ઠાને જ્ઞાનનિષ્ઠાપ્રાપ્તિનું હેતુત્વ છે. આ જન્મમાં વા
જન્માન્તરમાં અનુષ્ઠિત કર્મોને ઉપાત્તદુરિત-
કર્મનિષ્ઠા જ્ઞા-
નનિષ્ઠાપ્રાપ્તિનો હે-
તુ છે. ક્ષયનું હેતુત્વ છે. તે હેતુત્વેકરી કર્મોને સ-
ત્ત્વશુદ્ધિનું કારણત્વ છે. તે સત્ત્વશુદ્ધિના કાર-

ણત્વેકરી જ્ઞાનોત્પત્તિદ્વારા જ્ઞાનનિષ્ઠાના હેતુ અનુષ્ઠિત કર્મો
થાય છે. એમ કર્મનિષ્ઠારૂપ ઉપાયેકરી જ્ઞાનનિષ્ઠા લબ્ધાત્મિકા
છે. અર્થાત્ કર્મોનું અનુષ્ઠાન છે એ સમ્યક્દર્શનનો-જ્ઞાનનો
-ઉપાય છે; એથી સત્ત્વશુદ્ધિ અર્થ અને ઈશ્વરાર્થ કર્મો-યોગી
-કર્મો કરે છે.

“જ્ઞાનમુત્પદ્યતે પુંસાં ક્ષયાત્ પાપસ્ય કર્મણઃ ।

યથાઽઽદર્શતલે પ્રખ્યે પશન્ત્યાત્માનમાત્મનિ” ॥

‘જેમ નિર્મલ દર્પણના તલમાં પુરુષ પોતાને દેખે છે; તેમ
પાપકર્મનો ક્ષય થયે પુરુષને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે જ્ઞા-
નથી આત્મામાં (અન્તઃકરણમાં) આત્માને (પરમાત્મસ્વરૂપને)
દેખે છે.’ અર્થાત્ કર્મનું અનુષ્ઠાન છે તે વિદ્યોત્પત્તિનો અને બ્રહ્મ
સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાનનો હેતુ છે.

કર્મોને કરવા, ન કરવા, અન્યથા કરવા પુરુષ સમર્થ છે
એથી કર્મો પુરુષવ્યાપારતંત્ર ગણાય છે.

કર્મના સકામ અને તેષ્ટાદિ એવા બે ભેદ છે. શ્રૂયમાણ

કર્મના બે ભેદ
સર્કામ-નિષ્કામ.

સ્મર્યમાણ વા અનુભૂત સુખના હેતુ, આત્માને
અનુકૂલ, ઇન્દ્રિય ગોચર, પ્રાપ્ત ઇષ્ટ વિષય,
તેમાં જે તૃષ્ણા-રાગ-તે કામ કહેવાય છે. તે

‘કામ’ સહિત જે કર્મ તે સકામ કર્મ છે. શરીરની પ્રવૃત્તિનો હેતુ હોવાથી તે સકામ-કર્મને ‘પ્રવૃત્તકર્મ’ પણ કહે-છે; અને તે વિશિષ્ટફલપ્રદ છે. ઈહં અમુત્ર અર્થના ભોગની તૃણારહિત જે કર્મ તે ‘નિષ્કામ’ કર્મ કહેવાય છે. તે નિષ્કામકર્મ બ્રહ્મજ્ઞાનના અભ્યાસપૂર્વક હોય તો સંસારની નિવૃત્તિનો હેતુ હોવાથી તેને ‘નિવૃત્તકર્મ’ પણ કહે છે; અને તે મુક્તિપ્રદ છે. જ્યાંસુધી મનુષ્યને ભોગવિષે આસક્તિ હોય અને આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છા-ઉત્પન્ના ન થઈ હોય ત્યાંસુધી તે સકામ કર્મ કરે છે; અને તે સકામ કર્મ સંસારનો હેતુ છે. સત્સમાગમ, વિચાર, અનુભવાદિએકરી બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે પુરુષને બ્રહ્મજ્ઞાનની જિજ્ઞાસા થાય છે. તેવા જિજ્ઞાસુ નિષ્કામ કર્મના અધિકારી છે. નિષ્કામકર્મ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ-દ્વારા જ્ઞાનનો હેતુ છે.

એમ એક દૃષ્ટિએ કર્મ અનિવાર્ય અને આવશ્યક પ્રતીત થાય

છે. પરંતુ અન્યદૃષ્ટિએ જોતાં કર્મ, બંધનસ્વ-
કર્મથી વંધ.

ભાવ અને અનિષ્ટકારી પણ ગણાય છે. કાર-

ણ આ દુઃખમય નિઃસાર સંસારની આપત્તિનો મુખ્ય હેતુ કર્મ છે. ભોગમાત્રનું આયતન જે શરીર તે રૂપ વિલક્ષણા બંદિશાલામાં જીવમાત્ર બંધાઈ રહે છે. અને તેમાં સુખવિ-યોગનિમિત્ત મોહ, તથા દુઃખસંયોગાદિનિમિત્ત શોક, એ-ઓના આઘાતથી પ્રવર્તિત ચક્રમંડલમાં પડી, તે જીવો એવા ભ્રમિત અને મૂઢિત થઈ જાય છે કે, અતીવ દુઃખ અનુ-ભવતે સતે પણ તેઓને તે શરીરરૂપ બંદિશાલામાંથી મુક્ત થ-વાના યોગ્ય ઉપાય અને પ્રયત્ન ક્વચિત્ જ સુજ્ઞે છે. એ બંદિ-શાલામાં વસી ભોગને ભોગવવા અર્થે કર્મો કરે છે, અને તે ક-

રેલાં કર્મોના અનુસાર પુનઃ ફલ ભોગવે છે. એમ ઘટીયન્નવત્ પુનઃ પુનઃ જીવમાત્રનું આવર્તન થયાં જ જાય છે. મુહૂર્ત પળ ન સહેવાય એવું નવ દશ માસ ગર્ભવાસનું કષ્ટ સહી જીવ જન્મે છે. પછી જ્યાંસુધી કર્મોપાત્ત આયુષ્ હોય છે ત્યાં-સુધી ઘટીયન્નવત્ ગમનાગમન અર્થ, વા કુલાલચક્રવત્ તિ-ર્યક્ષ્મણ સારૂ કર્મ કરતો જીવે છે, અને ક્ષીણાયુષ્ થયે કર્મનિર્દિષ્ટ લોકમાં જાય છે. એમ જન્મ-મરણરૂપ ઘોર દુ-સ્તર સંસાર સાગરમાં, ઉત્તરણ પ્રતિ નિરાશ થઈ, ભ્રમ્યાં કરે છે.

“કર્મણા વધ્યતે જન્તુર્વિદ્યાયા ચ વિમુચ્યતે ।

તસ્માત્ કર્મ ન કુર્વન્તિ યતયઃ પારદર્શિનઃ” ॥

મહાભારત-શાન્તિપર્વ-મોક્ષધર્મ અ. ૨૪૧-૭.

શુકાનુશાસનવિષયે વદે છે કે:—‘કર્મે કરી જંતુ વંધાય છે, અને વિદ્યાએ કરી મૂકાય છે. તેથી પારદર્શી યતિઓ કર્મ કરતા નથી પરંતુ વિદ્યાએ કરી મુક્ત થાય છે.’

રામગીતામાં પણ ગાય છે કે:—

“ક્રિયા શરીરોદ્ભવહેતુરાદૃતા

પ્રિયાઽપ્રિયૌ તૌ ભવતઃ સુરાગિણઃ ।

ધર્મેતરૌ તત્ર પુનઃ શરીરકં

પુનઃ ક્રિયા ચક્રવદીર્યતે ભવઃ ॥ ૮ ॥

અજ્ઞાનમેવાસ્ય હિ મૂલકારણં

તદ્જ્ઞાનમેવાત્ર વિધૌ વિધીયતે ।

વિદ્યૈવ તન્નાશવિધૌ પટીયસી

ન કર્મ તજ્ઞં સવિરોધમીરિતં ॥ ૯ ॥

અધ્યાત્મરામાયણ. ઉત્તરકાણ્ડ. સર્ગ ૫.

આદૃતા ક્રિયા, શરીરના ઉદ્ભવનો હેતુ છે, તેમાં સુરાગી-

પીના ધર્મ અધર્મ તે, પ્રિય અપ્રિય (સુખ-દુઃખ-જનક) થાય છે; (તે જન્મમાં કરેલાં કર્મ કરી) પુનઃ શરીર થાય છે, પુનઃ ક્રિયા થાય છે, એમ ચક્રવત્ ભવ નામ સંસાર કહેવાય છે. (ભ્રમતા ચક્રનો ઉપરનો ભાગ નીચે અને નીચેનો ભાગ ઉપર આવે જાય છે તેમ, જન્મ અને કર્મ સંબંધમાં જન્ય-જનકભાવ છે.) એનું મૂલ કારણ અજ્ઞાન જ છે. એ વિધિમાં નામ-સંસારનિવૃત્તિલક્ષણ કર્તવ્ય અર્થમાં-અજ્ઞાનનું હાન-નાશ-એ જ (સાધન) આજ્ઞાપાય છે. તે અજ્ઞાનના નાશમાં વેદ્યા જ પટીયંસી છે, અજ્ઞાનથી જનિત કર્મ (અજ્ઞાન નાશ કરવામાં સમર્થ) નથી, કેમ કે સવિરોધી જ 'નાશક' કહ્યું છે. (કર્મ અને અજ્ઞાન વિરોધી નથી પરંતુ વિદ્યા-જ્ઞાન-જ અજ્ઞાનનું વિરોધિ છે. તેથી જ્ઞાનથી જ અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. કર્મથી નહિ.)

કર્મનો અને તેના ફલનો સદા અવ્યભિચાર છે. કર્મના પ્રકારાનુસાર તત્કાલ અથવા કાલાન્તરે કર્મનું ફલ થયા વિના રહેતું જ નથી. ક્રિયાપૂર્વક ફલનો ઉદય છે. ક્રિયા-વિના-કર્મ વિના-ફલ થતું જ નથી.

એમ કર્મ પ્રકૃતિસિદ્ધ-સ્વાભાવિક-છે, આવશ્યક છે, કર્તવ્ય છે, તેમ લાભહાનિપ્રદ-ઇષ્ટઅનિષ્ટફલકારિ-છે, ઇત્યાદિ અનેકવિરુદ્ધકોટીમત્ પણ કર્મ છે; તથાપિ કર્મનું ઇષ્ટ ફલ થાય અને તેના અનિષ્ટ ફલથી વંચાય, એવી કોઈ વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ, અને છે. ભક્તવત્સલ શ્રીભગવાને તેવી વ્યવસ્થા શ્રેયોર્થી સારૂ ગીતામાં ગાઈ છે. તેનો સારભૂત આશય કઈંક આવો છે.

કર્મ કરતાં કર્મના ફલની તૃષ્ણા કરવી નહિ, કિન્તુ સિદ્ધિઅસિદ્ધિમાં સમત્વબુદ્ધિયુક્ત થઈ કેવલ
 કર્મનાં ઇષ્ટ ફલ થાય અને અનિષ્ટ ફલ ન થાય એવી વ્યવસ્થા. **ઈશ્વર-આરાધનાર્થ કર્મોં કરવાં.** કારણ કે, કર્મોંનું ફલ જન્મમરણરૂપ સંસાર છે, પરંતુ **ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિ** કરી સમત્વબુદ્ધિયુક્ત સ્વધર્મનાં કર્મોંમાં જે મનુષ્ય પ્રવર્તે છે તે, બંધ છે સ્વભાવ જેનો એવાં કર્મોંના પળ વંધસ્વભાવને નિવર્તે છે; અને તે **ઈશ્વરાર્પિત કર્મોંના સાધને કરી સત્ત્વશુદ્ધિરૂપા તથા જ્ઞાનોત્પત્તિલક્ષણા સંસિદ્ધિને પામે છે.**

પૂર્વે વિદ્વાનો પળ સત્ત્વશુદ્ધિસાધનભૂત કર્મના ક્રમેકરી મોક્ષ પ્રતિ જવા પ્રવૃત્ત હતા. યદ્યપિ પૂર્વકૃત ધર્માધર્માદિ સંસ્કાર વર્તમાન જન્માદિમાં અભિવ્યક્ત થયા હોય એ રૂપા પ્રકૃતિ, તે સ્વપ્રકૃતિસદૃશ સર્વ જન્તુ ચેષ્ટા કરે છે,—અને ઇન્દ્રિયોનાં શબ્દાદિ ઇષ્ટ વિષયે રાગ અને અનિષ્ટ વિષયે દ્વેષ અવશ્યંભાવી છે,—તે રાગદ્વેષપુરઃસર જ જ્યારે પુરુષની ‘પ્રકૃતિ’ સ્વકાર્યમાં પ્રવર્તે છે,—ત્યારે સ્વધર્મનો પરિત્યાગ અને પરધર્મનું અનુષ્ઠાન થાય છે. તથાપિ શાસ્ત્રદૃષ્ટિ વિદ્વાનો તે પ્રકૃતિને વશ ન થતાં પુરુષકારવતે સ્વધર્મમાં પ્રવર્તે છે.

કર્મોંના ફલનો સંગ ત્યજીને જે જન સર્વ કર્મોં **ઈશ્વરાર્પણ** કરે છે, તે જન,—જેમ જલે કરી પદ્મપત્ર લે-
 કર્મોં **ઈશ્વરાર્પણ કરવાં.** પાતું નથી તેમ,—તે કર્મોંએ કરી લેપાતો નથી. તે કર્મોંનું ફલ કેવલ સત્ત્વશુદ્ધિમાત્ર જ તેને થાય છે.

એ પ્રકારે કર્મયોગનિષ્ઠાનું પરમ રહસ્ય **ઈશ્વરશરણતા** છે; **ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિ** કરેલાં કર્મોં ધર્માધર્મબંધનરૂપ થતાં નથી.

પરંતુ સત્ત્વશુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધન થાય છે. તે જ સર્વ હિતોનું હિતતમ છે. અને કર્મયોગનિષ્ઠાનું ફળ સર્વ વેદાન્તસારવિહિત સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-છે.

સંક્ષેપમાં પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મનાં કર્મોનાં ફળની સીમા ચક્રા-
 કારા અને પરિમિત છે. કર્મ અજ્ઞાનમૂલક
 પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મની સીમા તથા ફળ. છે. અજ્ઞાનથી ભેદવુદ્ધિ થાય છે. જેમાં ભે-
 દવુદ્ધિ થાય છે તેમાં અનુકૂલ જ્ઞાન કિંવા
 પ્રતિકૂલ જ્ઞાન થાય છે. જેમાં સુખનું સાધન અનુકૂલ-
 જ્ઞાન થાય છે તેમાં રાગ થાય છે, જેમાં દુઃખનું સાધન પ્રતિ-
 કૂલ જ્ઞાન થાય છે તેમાં દ્વેષ થાય છે; તે રાગદ્વેષયુક્ત પ્રા-
 ણીય કરેલાં શુભાશુભ કર્મો ધર્માધર્મરૂપ અપૂર્વનાં જનક છે.
 તેઓનાં ફળ, સ્વર્ગની, નરકની, વા આ લોકની, પ્રાપ્તિ છે.
 તર્હિ કર્મફળનો ભોગ થાય છે, કિંવા કર્મફળ ભોગવતાં નવાં
 કર્મ થાય છે; તે કર્મના ફળ ભોગવવા પુનઃ જન્મમરણ થાય
 છે. એમ સામાન્ય રીત્યા સર્વ પ્રાણીઓને પુનરાવૃત્તિ કિંવા
 દુઃસહ દુઃખમય સંસાર ચક્રમંડલમાં ભ્રમણ થાય છે.
 તેમાં કોઈ વિરલ પુરુષને અનેક જન્મોનાં સુકૃતેકરી પુણ્યસં-
 ચય થયો હોય તેના યોગે સત્શાસ્ત્રનો અને સત્સમાગમનો યોગ
 થાય છે. તેવા સત્સમાગમી વિરલ પુરુષો આસક્તિવર્જિત
 થઈ ईશ્વરાર્પણબુદ્ધિએ સ્વપર ઉપકારનાં સ્વધર્મનાં મહત્ શુભ-
 કર્મો કરે છે, તેથી સત્ત્વશુદ્ધિ થાય છે; જેથી નિઃશ્રેયસરૂપા
 જ્ઞાનનિષ્ઠાની યોગ્યતા આવે છે; અને પૂર્વોક્ત ચક્રમંડલમાંથી
 મુક્ત થવાનું દ્વાર મળે છે. પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મનું જે ફળ એ જ
 અભ્યુદય છે. પરંતુ તર્હિ વિરમવાનું નથી. એ સાધનથી સાધ્ય
 જે નિઃશ્રેયસ છે તેની પ્રાપ્તિના માર્ગે ચઢાય ત્યારે જ એ પ્રવૃત્તિ-
 લક્ષણ ધર્મથી જનિત અભ્યુદય સફળ ગણાય છે; અને તેમ

થપ જ મનુષ્યનો ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચતર ઉચ્ચતમ થવાનો ઉત્સાહ તથા મહાશય, તે સાર્થક થાય છે. તેમ થવામાં મુખ્ય અધિકરણ અન્તઃકરણ છે.

પ્રાણીનું તે અન્તઃકરણ કિંવા સત્ત્વ, દર્પણ સમાન છે. જેમ
 અંતઃકરણની શુદ્ધિ. દર્પણમાં યથાવત્ પ્રતિબિંબ ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતામાં નિર્મલતાની અને નિશ્ચલતાની પૂર્ણ અપેક્ષા છે, તેમ અન્તઃકરણમાં યથાર્થ જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતામાં પણ અન્તઃકરણની નિર્મલતાની તથા નિશ્ચલતાની સંપૂર્ણ અપેક્ષા છે.

જેમ શુભકર્મો અંતઃકરણની નિર્મલતાના હેતુ છે; તેમ ઇષ્ટ-દેવની ઉપાસના, એ અંતઃકરણની નિશ્ચલતાનો હેતુ છે.

જેમ સ્થૂલ દેહમાં વાત, પિત્ત, કફ, એ ત્રિદોષ છે, અને તેના નિવારણાર્થ આયુર્વેદ છે; તેમ અન્તઃકરણમાં પણ મલ, વિક્ષેપ, (સ્વરૂપનું) અજ્ઞાન, એ ત્રિદોષ છે. તેના નિવારણ સારૂ કર્મ-કાણ્ડ, ઉપાસનાકાણ્ડ, જ્ઞાનકાણ્ડ, એ રૂપ વેદ છે. તે વેદ, પ્રત્યક્ષ અનુમાન (પ્રમાણોપ કરી) અનવગત—સર્વ પ્રાણીઓને અભીષ્ટ જે ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટનો પરિહાર—તેઓના ઉપાયના પ્રકાશન અર્થ તત્પર છે.

અન્તઃકરણનો મલદોષ તે પાપરૂપ છે. તે પાપરૂપ મલ-
 અંતઃકરણના ત્રિદોષ અને તેના ઉપાય. દોષેકરી અન્તઃકરણમાં જન્મજન્માન્તરની અનેક વાસનાઓ હોય છે. તેઓએકરી વર્તમાન જન્મવિષયે પણ પાપાચારમાં વર્તી મનુષ્યો બહિર્મુખ રહે છે. ઇથી સત્સાસ્ત્રના વિચાર વિષયે અને સત્સમાગમ વિષયે તેઓની રુચિ હતી નથી. નિષ્કામ શુભકર્મોરૂપ ઉપાયેકરી તે પાપરૂપ મલદોષ દૂર થાય છે. એ

ઉપાય વેદના કર્મકાણ્ડેકરી પ્રકાશિત છે. અને તે કર્મોસંબંધમાં પૂર્વે વિચાર થઈ ગયા છે.

અન્તઃકરણનો વિશ્લેષ દોષ તે ચંચલતારૂપ છે. તે ચંચલતારૂપ વિશ્લેષ દોષેકરી અન્તઃકરણ પ્રતિ-
 વિશ્લેષ દોષનો ઉપાય ઉપાસના. ક્ષણ રજોગુણે આકૃષ્ટ થઈ વિષયો પ્રતિ ચલન કરે છે. એ ચંચલતાથી જ શાસ્ત્રનાં હિત-કારી વચનો શ્રુણતે પઠતાં સતે પણ તે વચનોનું, બહિર્મુખ મનુષ્યોના અન્તઃકરણમાં, ગ્રહણ ધારણ નથી થતું. ધ્યેય વા શ્રેય ઇષ્ટની ઉપાસનારૂપ ઉપાયે કરી એ ચંચલતારૂપ વિશ્લેષ દોષ નિવૃત્ત થાય છે. એ ઉપાય વેદના ઉપાસનકાણ્ડેકરી પ્રકાશિત છે.

તે ઉપાસન કિંવા ઉપાસના નામ ઉપાસ્યના અર્થવાદમાં જેવું દેવતાદિનું સ્વરૂપ શ્રતિએકરી જણાય છે તેવું, મનેકરી ‘ઉપ’ નામ સમીપ જઈ લૌકિકપ્રત્યયના અવ્યવધાનસહિત, ‘આસન’ નામ ચિન્તન, અથવા યથાશાસ્ત્ર સમર્થિત કિશ્ચિત્ આલંબન લઈને તેમાં તેથી વિલક્ષણ-પ્રત્યય-અનન્તરિત સમાન-ચિત્તવૃત્તિનું સન્તાનકરણ, એ ઉપાસન. અર્થાત્ વિષયાકારા વૃત્તિના તિરસ્કારપૂર્વક અન્તઃકરણની વૃત્તિ ઇષ્ટદેવના સ્વરૂપાકારા કરવી એ ઉપાસના. તે ઉપાસના યથાર્થ સંપૂર્ણ થાય તો તે ઉપાસક, ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવસહ, અભિન્ન થાય છે. ઉપાસકના પોતાના લૌકિકઆત્મા-દેહ-ના અભિમાનવત્ ઉપાસ્ય દેવના સ્વરૂપે આત્માભિમાનની અભિવ્યક્તિ, તે ઉપાસકને થાય છે. એ ઉપાસનાના પ્રયત્નથી અન્તઃકરણની ચંચલતા દૂર થવાનો અભ્યાસ થાય છે, એ અન્તઃકરણની-ચિત્તની-વૃત્તિના નિરોધના ઉપાયો યોગશાસ્ત્રમાં બહુ સારા પ્રકારે વર્ણ્યા હોય છે.

૧ દીર્ઘકાલ-આદર-નિરન્તર-રૂપ વિશેષણ ત્રયનો અર્થ અત્ર છે.

અન્તઃકરણનો અજ્ઞાનદોષ તે સ્વરૂપના અજ્ઞાનરૂપ છે. પનો
 અજ્ઞાન દોષનો ઉપાય-જ્ઞાન. ઉપાય વેદના જ્ઞાનકાણ્ડેકરી પ્રકાશિત છે.
 અજ્ઞાનની આવરણ-વિક્ષેપનામિકા જે શક્તિ
 છે. જેમ અલ્પમેઘ, અનેક યોજનના વિસ્તા-
 રવાલા આદિત્યમંડલને, દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિના માર્ગના આચ્છાદ-
 નેકરી, આચ્છાદે છે, તેમ આવરણશક્તિવાળું અજ્ઞાન પોતે
 તુચ્છ-પરિચ્છિન્ન-(અલ્પ) સતે પળ, અસંસારી અપરિ-
 છિન્ન આત્માને વસ્તુતઃ આવરણનો અભાવ સતે, દ્રષ્ટાની બુ-
 દ્ધિના આચ્છાદનેકરી તે આત્માને આચ્છાદે છે, એમ ઉપના-
 રથી કહેવાય છે. જેમ સ્વઅજ્ઞાને કરી આવૃતા રજ્જુમાં સર્પ-
 ત્વની સંભાવના થાય છે, તેમ એ અજ્ઞાનની આવરણશક્તિએ
 આવૃત આત્મામાં કર્તૃત્વ-મોક્તૃત્વ-સુખદુઃખમોહાત્મક તુચ્છ-
 સંસારભાવના સંભવે છે. જેમ રજ્જુનું અજ્ઞાન, પોતે ઢાંકેલી
 રજ્જુમાં પોતાની શક્તિવતે, સર્પાદિકને ઉપજાવે છે, તેમ અજ્ઞાન
 પળ, સ્વાવૃત આત્મામાં, વિક્ષેપશક્તિવતે, પ્રપંચને ઉદ્ભાવે છે.
 જ્ઞાનરૂપ ઉપાયેકરી એ અજ્ઞાનદોષ નિવૃત્ત થાય છે. એ જ્ઞાન
 વેદાન્તનો વિષય હોવાથી અત્ર અનેક પ્રકારે પુનઃ પુનઃ
 નિરૂપ્યમાણ છે.

એમ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ તથા એકાગ્રતા અર્થે કર્મની અને
 ઉપાસનાની આવશ્યકતા છે. પૂર્વે, અભ્યુદય-
 કર્મ-ઉપાસના- નો સમુચ્ચય. નિઃશ્રેયસ-સાધનવર્ણાશ્રમાદિલક્ષણધર્મની પ્ર-
 વૃત્તિ સમયે એ પ્રકાર અધિક અનુકૂલ હતો.

૧ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને આવરે-ઢાંકે-તેથી આવરણશક્તિ. આવરણશક્તિએ
 કરી સત્-ચિત્-આનંદ અદ્વય આત્મામાં અસત્-જડ-દુઃખ દ્વૈત એવો વિપરીત
 વ્યવહાર સંપાદિત થાય છે. ૨ બ્રહ્માદિસ્થાવરાન્ત, જલબુદ્બુદવત્, નામરૂપા-
 ત્મક જગત્ને વિક્ષેપે-મૃજે-તેથી વિક્ષેપશક્તિ. વિક્ષેપશક્તિએ કરી સ્થૂલ-સૂક્ષ્મા-
 પ્રપંચ તથા તેનું જ્ઞાન થાય છે.

અધુના **૧** કર્મ-ઉપાસનની પૃથક્ મર્યાદા થતી નથી; કિન્તુ કર્મ-ઉપાસનનો સમુચ્ચય પ્રકાર અનુકૂલ પ્રતીત થાય છે.

જે અન્તર્યામી ईશ્વરેકરી આ વિશ્વ વ્યાપ્ત છે, જે અન્તર્યામી ईશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયદેશમાં વસે છે, અને જેથી પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે ईશ્વરને શરણ જઈ સ્વકર્મોના અનુષ્ઠાનથી પૂજતાં, તેના પ્રસાદથી અન્તઃકરણની નિર્મલતા તથા નિશ્ચલતા પ્રાપ્તા થઈ જ્ઞાનનિષ્ઠાયોગ્યતાલક્ષણા સિદ્ધિ પ્રાપ્તા થાય છે; અને અન્તે પરમપુરુષાર્થરૂપ ईશ્વરનું પરમપદ પમાય છે.

તે સર્વવ્યાપી અન્તર્યામી ईશ્વરના પૂજનનો પ્રકાર, વ-ईશ્વરપૂજન. સિષ્ઠ મુનિ આ પ્રમાણે વર્ણે છે:—

“येन केन प्रकारेण यस्य कस्यापि देहिनः ।

सन्तोषं जनयेद्राम तदेवेश्वरपूजनम् ॥”

‘હે રામ ! જે કોઈ પ્રકારે (મન-વાણી-કર્મે) કરી જે કોઈ પણ દેહીને સન્તોષ ઉપજાવે તે ईશ્વરનું પૂજન છે.’

અમ ईશ્વરસમર્પણબુદ્ધિ અનિષ્કામ થઈ પરોપકારનાં કર્મો જે પુરુષ કરે છે, તેને, યજ્ઞાદિકર્મથી અને અષ્ટાંગયોગરૂપ ઉપાસનથી જે ફલની સિદ્ધિ થતી અને થાય, તેવી સિદ્ધિ, ईશ્વરના અનુગ્રહથી પ્રાપ્તા થાય છે.

કર્મના તથા ઉપાસનાના કોઈ પણ પ્રકારેકરી જ્ઞાનનિષ્ઠા-

યોગ્યતાલક્ષણા સિદ્ધિને પ્રાપ્ત પુરુષ પાય

કર્મ-ઉપાસના-
નું ફલ જ્ઞાન.

છે, ત્યારે તેના અન્તઃકરણનો તૃતીય દોષ-

આવરણવિક્ષેપશક્તિમત્ અજ્ઞાન કિંવા અવિ-

દ્યા—જે આત્માઅનાત્માના રૂપરેતરઅધ્યાસરૂપ છે—તેની જ્ઞાનરૂપ

ઉપાયેકરી નિવૃત્તિ થાય છે. જેણે કરી જણાય તે જ્ઞાન.

જ્ઞાનનું આવરક અજ્ઞાન તેની નિવૃત્તિ—તિરસ્કાર—થયે, પરમ

પુરુષાર્થની—આત્યન્તિક નિઃશ્રેયસની—સિદ્ધિ થાય છે. જ્ઞાન એ જ સર્વનું સર્વોપરિ ફલ છે.

સત્શાસ્ત્રના ઉપદેશનો દેહઇન્દ્રિયવિષે આરોહ એ કર્મ છે; તે કર્મના અનુષ્ઠાનથી બુદ્ધિની શુદ્ધિ થાય છે. સત્શાસ્ત્રના ઉપદેશનો બુદ્ધિવિષે આરોહ એ ઉપાસના છે; તે ઉપાસનાથી અન્તઃકરણ જ્ઞાનનિષ્ઠાને યોગ્ય થાય છે. અને તે સત્શાસ્ત્રોક્ત જ્ઞાનનિષ્ઠાનો ચિદાભાસ સ્વયંપ્રકાશ જીવવિષે આરોહ જે સમ્યક્દર્શનેકરી થાય એ જ્ઞાન. જન્મથી આરંભીને એ-ઓની ઉત્તરોત્તર ફલતા છે.

શ્રીભગવાન્ વદે છે કે:—

“સર્વં કર્માખિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ।”

મ. ગી. ૪-૩૩.

‘અહો પાર્થ! સર્વ અખિલ કર્મ, મોક્ષસાધન જે જ્ઞાન, તેમાં સમાપ્ત થાય છે નામ અન્તર્ભૂત થાય છે’. જે જ્ઞાનેકરી પાપને (દુઃખને) તરી જવાય છે, અને જે જ્ઞાનેકરી બ્રહ્માદિ સ્તમ્ભપર્યંત ભૂતો અશેષેકરી, આત્મામાં-ઈશ્વરમાં-પ્રત્યક્ષ દેશાય છે; અર્થાત્ જે જ્ઞાનેકરી ક્ષેત્રજ્ઞ ઈશ્વરનું એકત્વ પ્રત્યક્ષ દેશાય છે. એ વિશિષ્ટ જ્ઞાનનું એવું અલૌકિક માહાત્મ્ય છે.

જ્ઞાન એ જ જ્ઞાનકાણ્ડરૂપ વેદાન્તશાસ્ત્રનો વિષય છે. એ જ્ઞાનનાં કર્મ તથા ઉપાસના એ બહિરંગ જ્ઞાનનાં સાધન. સાધન છે; અને વિવેક, વૈરાગ્ય, પદ્સંપત્તિ, મુમુક્ષુતા; શ્રવણ; મનન, નિદિધ્યાસન; એ સર્વ પરંપરાથી

૧. અંગથી—શરીરથી-વાહ્ય, દૂરનાં. ૨ વિવેકથી નિત્ય-અનિત્યનો વિચાર કરીને વિપત્તિરૂપ અનિત્યનો વિરાગવતે ત્યાગ કરતાં ખાલી થતા અન્તઃકરણમાં સિંચવા યોગ્યા—શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા, સમાધાન, એ છ રૂપ સંપત્તિ. ૩ વિવેકાદિચતુષ્ટય જ્ઞાનનાં ‘સાધન’ છે, શ્રવણાદિત્રય તે જ્ઞાનના ‘હેતુ’ છે એવો ભેદ પણ ગણાય છે.

અન્તરંગ સાધન છે; અને બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રોત્રિય ગુરુના મુખાર-
વિંદથી મહાવાક્યોના યથાયોગ્ય અર્થનું શ્રવણ એ સાક્ષાત્
અન્તરંગ સાધન છે.

નિષ્કામ શુભકર્મોના અનુષ્ઠાનથી ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય
છે, ધર્મોત્પત્તિથી પાપની હાનિ થાય છે. પાપરૂપ મલની હાનિ
થયે સત્ત્વશુદ્ધિ થાય છે, તે શુદ્ધ અન્તઃકરણમાં સંસારયા-
થાત્મ્ય અવબોધ થાય છે. તેથી વિવેક વૈરાગ્ય પદ્સંપત્તિ અને
મુમુક્ષુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. એમ ઉત્તરોત્તર સાધનથી અવિદ્યાનો
ઉચ્છેદ થઈ જ્ઞાનનિષ્ઠાયોગ્યતા આવે છે.

જે (સાધન) સતે જ નિયમેકરી જે (સાધ્યસિદ્ધ) થાય
અને જે (સાધન) ન સતે જે (સાધ્યસિદ્ધ) ન થાય તે જ
સાધ્યનું સાધન છે. એમ હોવાથી સાધનસંપન્ન પુરુષને જ
સાધ્ય જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. તેથી વિવેકાદિસાધનસં-
પન્ન પ્રમાતા તે જ વેદાન્તજ્ઞાનનો અધિકારી ગણ્યો છે.

શુભાશુભકર્મના પરિપાકવશથી ઉચ્ચનીચસ્થિતિમાં સં-
સરતાં સર્વે પ્રાણીઓ સ્વભાવથી જ દુઃખનાં
મનુષ્યોના ચાર વર્ગ. દ્વેષી અને સુખનાં અનુરાગી દેશાય છે. મનુ-
ષ્યોના ચાર વર્ગ થાય છે:—(૧) પામર, (૨)
વિષયી, (૩) જિજ્ઞાસુ, (૪) મુક્ત.

શાસ્ત્રના સંસ્કારથી રહિત પશુતુલ્ય, આ લોકના નિષિદ્ધ
અને વિહિત ભોગો વિષે આસક્ત, અને તેવા
પામર.
વિષય-ભોગમાં જ સુખની અલં-પૂર્ણ-બુદ્ધિવાળાં
જે પ્રાણી તે ‘પામર’ છે. તેઓની સંખ્યા સર્વથી મહોટી છે.

૧ અંગમાં—શરીરમાં અન્તર્, સમીપનાં, પ્રત્યક્ષ ફલપ્રદ. ૨ ‘પા’ નામ
પાલનાર જે ત્રીયી ધર્મ તે ‘મર’ નામ મરાય છે જેને તે ‘પામર’. મૂર્ખ,
નીચ, સ્ત્રલ.

શાસ્ત્રાનુસાર વિષયોને ભોગવતાં આ લોકના અથવા પર-

વિષયી.

લોકના ભોગોના નિમિત્ત જે મનુષ્યો સકામ કર્મોં કરે છે અને તેવા વિષયસુખમાં જ જે અલંબુદ્ધિ માને તે ‘વિષયી’ કહેવાય છે. તેઓમાંથી કોઈકને કોઈ સુભાગ્યના યોગથી સત્સમાગમેકરી વિષયસુખથી ઉપરિ ઉચ્ચ સુખની ઇચ્છા થાય છે, અને જો સદ્ગામી હોય તો સન્માર્ગસ્થ થાય છે, તેની બુદ્ધિમાં પ્રકાશ થઈ બુદ્ધિવર્દન થાય છે, અને તે અન્તે યથાર્થ ધર્મજિજ્ઞાસુ અથવા બ્રહ્મજિજ્ઞાસુ થાય છે. પરંતુ બહુ કરીને તેવા વિષયીઓ દુર્ભાગી હોય છે, અને તે દુર્ભાગ્યે અજ્ઞાનથી અને મિથ્યા સ્વાભિમાનથી તે ઉચ્ચ સુખના જે ઉપાય નહિ તેમાં ઉપાયબુદ્ધિ કરી પ્રવર્તે છે. તેવાઓનો બુદ્ધિપ્રકાશ અથવા બુદ્ધિવર્ધન થતું નથી. તેઓ જનનમરણરૂપ ચક્રદોલામાં ઉચ્ચે નીચે ભ્રમ્યાં જ કરે છે.

પૂર્વોક્ત પામરપ્રાણી અને વિષયી મનુષ્યો જ્ઞાનના અધિકારી નથી.

મુમુક્ષુઓ જ માત્ર, નિઃશેષ દુઃખોચ્છેદનનો તથા નિરતિ-

મુમુક્ષુ.

શ્યાનન્દનો હેતુ જે જ્ઞાન તેના અધિકારી

છે. તેઓને ઉત્તમ સંસ્કારેકરી સત્શાસ્ત્રના

શ્રવણથી આપાતતઃ વેદાન્તજ્ઞાન હોય છે.

જે વિવેકી, વિરક્ત શમાદિગુણશાલી પુરુષ, ભવબંધની વિમુક્તિ અર્થ વાહ્યવિષયોના સુખની સ્પૃહા ત્યજીને આત્મવસ્તુની સમ્યક્ હિતોક્તિમાં અને વિચારમાં પ્રવર્તે છે, અને જે પુરુષ, અજ્ઞાનકલ્પિત અહંકારાદિ દેહાન્ત બન્ધોને સ્વસ્વરૂપના અવબોધે કરી, મૂકવાની ઇચ્છા કરે છે, તે પુરુષ ‘મુમુક્ષુ’ વદાય છે; તેવા સાધનસંપન્ન મુમુક્ષુ, અશેષ ક્લેશ-

ઉત્તમ અધિ-
કારી.

નિવર્તક તથાનિત્યનિરતિશયાનન્દપ્રાપક અ-
ત્યન્ત ઉત્તમ જે બ્રહ્માત્મૈકત્વવિજ્ઞાન તેના અ-
ધિકારી થાય છે. તેઓમાં વિશુદ્ધસત્ત્વ અને
સમાહિતચેતા પુરુષ ઉત્તમ અધિકારી છે. તેને વેદાન્તશ્રવણ-
માત્રરૂપ ઉપાયેકરી આત્મા-અનાત્માના વિવેકપૂર્વક બ્રહ્માત્મૈ-
કત્વબોધે જ્ઞાન થાય છે. એવા મુખ્યાધિકારીને વેદાન્તવિચાર
જ, પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાનદ્વારા, મુખ્ય મોક્ષ-
કારણ છે.

જે પુરુષ વિવેકવૈરાગ્યસંપન્ન સતે રજોગુણલેશની અ-
નુવૃત્તિવિવેકવિજ્ઞાનચેતા હૃદય સહસ્રા ચિત્તનું
મંદ અધિકારી. એકાગ્રત્વ નથી પામતા, એ મંદ અધિકારી
છે. તેને અષ્ટાંગયોગ એ જ પૂર્વોક્ત જ્ઞાનનો ઉપાય છે.

પુરુષને, ‘પોતે ઉત્તમ વર્ગમાં છે’ એમ માનવાની સ્વાભાવિકી
વૃત્તિ હોય છે. પરંતુ તે વર્ગની પોતામાં યો-
ગ્યતા નથી હતી તો, માત્ર તે વર્ગમાં પોતાને
જ્ઞાન સારુ યો-
ગ્યતા. ગણ્યાથી તેનું ફળ મળતું નથી. એટલું જ
નહિ કિન્તુ હાનિ થાય છે. ઇથી હિતકારી કર્તવ્ય તો યો-
ગ્યતા સંપાદિતા કરવી એ જ છે. પાત્રતા વિના પદાર્થની પ્રાપ્તિ
થતી જ નથી. આરોપ કરે અધિકાર આવતો નથી; માત્ર વિ-
કલતા અથવા બુદ્ધિનાશ જ ગણાય છે. ઉત્તમ વર્ગમાં જવાતું
નથી, કનિષ્ઠમાં રહેવાતું નથી, તેથી ઉભયથી ભ્રષ્ટ તે થાય છે.

“અકૃત્વા શત્રુસંહારમગત્વાઽશિલભૂશ્રિયમ્ ।

રાજાહમિતિ શબ્દાન્ને રાજા ભવિતુમર્હતિ ॥”

વિ. ચૂ. ૬૬.

૧. આત્માનામ સ્થૂલસૂક્ષ્મકારણશરીરત્રયવિલક્ષણ, પંચકોશવ્યતિરિક્ત, અવ-
સ્થાત્રયસાક્ષી, સચ્ચિદાનન્દરૂપ. ૨ અનાત્માનામ અનૃત જડ દુઃખાત્મક સમષ્ટિ-
વ્યષ્ટિ-આત્મક સ્થૂલસૂક્ષ્મકારણશરીરત્રય.

‘શત્રુઓનો સંહાર ન કરી, અશ્વિલ ભૂશ્રીને ન પામી, હું ‘રાજા’ એવા શબ્દથી રાજા થવાને કોઈ યોગ્ય થતું નથી.’ એ યથાર્થ છે.

તે યોગ્યતા અર્થ અનેક કર્તવ્ય, અનેક જ્ઞાતવ્ય અને અનેક પ્રાપ્તવ્ય છે. પુરુષપ્રયત્નાનુસાર તે કર્તવ્યની, જ્ઞાતવ્યની, અને પ્રાપ્તવ્યની સિદ્ધિ થાય છે. મહાભાગી અધિકારીઓએ મનુષ્ય-તાના સાફલ્ય અર્થ, મુખ્યત્વેકરી, સત્સંગ, સત્શાસ્ત્રવિચાર, અને હરિપ્રસાદકર નિષ્કામ સત્ધર્મકર્મ અવશ્ય ‘કર્તવ્ય’ છે. જીવ-ઈશ્વર-માયા-જગત્નાં તત્ત્વઅતત્ત્વ,-દેયઉપાદેયઅર્થ કિંવા ત્યાગ-ગ્રહણ સારુ,-‘જ્ઞાતવ્ય’ છે. અને સત્સંગ અને બહિરંગ તથા અન્તરંગ સાધનોનું ફલભૂત બ્રહ્માત્મૈકત્વજ્ઞાન જ ‘પ્રાપ્તવ્ય’ છે.

શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન એ કર્તવ્ય કોટીમાં છે.

પરમાત્માના યથાર્થદર્શન-જ્ઞાન-થયે સતે, જે સર્વપુરુષા-

ર્થની સિદ્ધિ થાય છે તે દર્શન, શ્રવણ,

શ્રવણ-મનન-
નિદિધ્યાસન.

મનન, નિદિધ્યાસન એ ત્રયપૂર્વક થાય છે.

તે શ્રવણ પૂર્વે આચાર્યથી તથા આગમથી શૃણી, પુનઃ તેનું મનન તર્કે અને ઉપપત્તિએકરી-વિચારી, પશ્ચાત્ નિદિધ્યાસન નામ ‘એમ જ એ છે અન્યથા નથી એમ નિર્ધારિત-નિશ્ચયેકરી ધ્યાન-કરવું. એ શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનનો ક્રમ છે.

“શ્રોતવ્યઃ શ્રુતિવાક્યેભ્યો મન્તવ્યશ્રોપપત્તિભિઃ।

મત્વા ચ સતતં ધ્યેય એતે દર્શનહેતવઃ ॥”

સામાન્યતઃ પ્રસિદ્ધ પરંતુ વિશેષતઃ અપ્રસિદ્ધ બ્રહ્માત્મૈકત્વ-જ્ઞાન તેના સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારઅર્થ વિચારપ્રવૃત્તિ-મીમાંસા-

૧. એકરસ બ્રહ્મામાં વેદાન્તોનો (ઉપનિષદોનો) (શબ્દ) શક્તિતાત્પર્ય નિશ્ચય એ શ્રવણ; તેમાં જ શ્રુતિઅનુસારિણી યુક્તિએ સંભાવનાનું આધાન એ મનન; એમ શ્રુત મત બ્રહ્મામાં વુદ્ધિનું સ્થૈર્ય એ નિદિધ્યાસન છે.

ફલોપકારિणी છે. તે વિચારનાં શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન એ અંગ છે. તેણે કરી બ્રહ્માત્મભાવની અવગતિ થાય છે.

એ અન્તરંગ શ્રવણાદિ સાધનોએકરી જે જ્ઞાતવ્ય છે તે અતિ

સંક્ષેપતઃ આ છે:—પ્રથમ જીવ-જગત્-પરમાત્મા

જ્ઞાતવ્ય.

એ ત્રિવર્ગનું જ્ઞાન; કિંવા અહં-હું-દ્રષ્ટા; ત્વં-તું-

દૃશ્ય; તત્-તે-અદૃશ્ય સર્વાનુગત પરમેશ્વર; એ હું-તું-તે-ની ત્રિપુ-ટીનું શાસ્ત્રાચાર્યોપદેશજનિત જ્ઞાન. એ ત્રિવર્ગનો અન્તર્ભાવ દ્વિવર્ગમાં થાય છે:—આત્મા-અનાત્મા, કિંવા ચૈતન્ય-જડ. પુનઃ એ દ્વિવર્ગનો પણ એક વર્ગ એકત્વ-પરિશેષ થાય છે.

પંચદશીમાં આજ્ઞાપે છે કે:—

“સદા વિચારયેત્તસ્માત્ જગજીવપરાત્મનઃ ।

જીવભાવજગદ્ભાવબાધે સ્વાત્મૈવ શિષ્યતે ॥૧૨॥

નાપ્રતીતિસ્તયોર્બાધઃ કિન્તુ મિથ્યાત્વનિશ્ચયઃ ॥

ચિત્રદીપ.

સમસ્તપ્રપંચની મૂલકારણભૂતા અવિદ્યા-અજ્ઞાન-તમ-પ્રકૃતિ-મોહાદિશબ્દવાચ્યા સર્વાનર્થબીજભૂતા અનિર્વચનીયા માયા જે આત્માને—સચ્ચિદાનન્દબ્રહ્મને—આશ્રિતા છે તે માયાની નિવૃત્તિ, અન્તે યથાભૂતાર્થ જ્ઞાનેકરી થયે, એક જ અદ્વિતીય પરમાત્મા જ પ્રકાશે છે. તે શાસ્ત્રાચાર્યથી જનિત જ્ઞાન, સાત્ત્વિકજ્ઞાન, છે. તે જ્ઞાને કરી પરસ્પરવ્યાવૃત્ત બ્રહ્માદિસ્થાવરાન્ત વિભક્ત સર્વભૂતોમાં, અનુસ્યૂત અવિભક્ત એક અદ્વય નિર્વિકારભાવ પરમાત્મતત્ત્વ દેખાય છે. તે પરમાત્મા આ પ્રકારે વર્ણ્યો છે. ‘સ્વમાં (પોતામાં) જીવભાવનો, સ્વથી અતિરિક્ત અન્યમાં જગત્ભાવનો, બાધ થયે, પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્મ—પરમાત્મા—જ એક અવશેષ રહે છે.’

એ સંબંધમાં પરંપરાથી અસંખ્ય વિચારો થતા આવ્યા છે,

અનેક ગ્રંથો ગુંથાયા છે, અને બહુ સંવાદો ચાલ્યા છે; પરંતુ એનું મોક્ષફલક સમ્યક્જ્ઞાન, ईश्वरानुग्रह ગુરુપ્રસાદ શાસ્ત્રપ્રસાદ અને સ્વાત્મસહાય કિંવા પુરુષકાર, એઓ વિના થતું નથી. એ કારણથી ‘તત્ત્વોપદેશ’માં શંકરભગવાન સ્વ-શિષ્ય મંડનમિશ્ર વાર્તિકકાર પ્રતિ વ્રદે છે કે:—

“**यावदारुस्त्रयो बन्धा वेदान्तो गुरुरीश्वरः ।
मनसा कर्मणा वाचा श्रुतिरेवैष निश्चयः**” ॥૮૫॥

‘જ્યાં લગી આયુ હોય ત્યાંલગી મન, કર્મ અને વાણી એ-ઓએ કરી વેદાંત ગુરુ અને ईश्वर એ ત્રય બંધ છે. એ શ્રુતિ છે, અને એ જ નિશ્ચય છે.’

એ જીવ-જગત્-પરમાત્મા-ની ત્રિપુટીના સામાન્ય જ્ઞાનથી

જ્ઞાન. તે ત્રિપુટીના ભેદભ્રમના અધિષ્ઠાન નિત્ય સ્વ-પ્રકાશ સચ્ચિદાનન્દરૂપ એક અદ્વિતીય પર-

માર્થ સત્યના તત્ત્વનું વિશેષ જ્ઞાન વિલક્ષણ છે. સામાન્ય જ્ઞાનમાં પ્રકાશપૂર્વક જ્ઞાતા જ્ઞાન અને જ્ઞેયની અપેક્ષા હોય છે. વેદાન્તનિર્ણીત અપૂર્વ સ્વયંપ્રકાશ અધિષ્ઠાનના વિલક્ષણ વિશેષ જ્ઞાનવિષયે, અજ્ઞાનમાત્રની નિવૃત્તિ કરવાની છે.

“**ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।**

तेषामादित्यवत् ज्ञानं प्रकाशयति तत्परं” ॥

મ. ગી. અ. ૫।૧૬.

જે અજ્ઞાનેકરી જન્તુનું આત્માઅનાત્માનું વિવેકજ્ઞાન આવૃત થયું છે તેથી તે મોહવશ થયા છે. પરંતુ જે જન્તુઓનું તે પોતાનું અજ્ઞાન આત્માઅનાત્માવિષયક વિવેકજ્ઞાનેકરી નાશિત થાય છે, તે જન્તુઓનું અનાવૃત જ્ઞાન, આદિત્ય જેમ સમસ્તરૂપને-વસ્તુમાત્રને-પ્રકાશે છે તેમ, ‘તત્પર’ને નામ પરમાર્થતત્ત્વને-સર્વ જ્ઞેય વસ્તુને, પ્રકાશે છે.

સ્વયંપ્રકાશ વસ્તુને દેખવાને અન્ય પ્રકાશની અપેક્ષા નથી.

જ્ઞાનના પ્રતિ- માત્ર આવરણ દૂર કરવાની જ તર્હિ અપેક્ષા
બંધ. છે. એ આવરણ દ્વિવિધ સંભવે છે. એક આવ-

રણ પ્રકાશના અને દ્રષ્ટાના અન્તરાલમાં હોય અથવા એક આવરણ દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિગત હોય. સૂર્ય વા દીપક, અ-
પારદર્શક મેઘે વા કઈ અન્ય આવરણે આછછાદિત હોય, તે અ-
ન્તરાલ આવરણ છે. કોઈ મનુષ્યના અક્ષિ ઉપર પટબંધન હોય
કિંવા તે અક્ષિ દૂષિત વા અશક્ત હોય, એ બીજા પ્રકારનું આ-
વરણ છે. એક મેઘાદિ અન્તરિક્ષ નિષ્ઠ આવરણ છે અને એક
દ્રષ્ટાનિષ્ઠ આવરણ છે. સૂર્ય વા દીપક દેખાવામાં એ આવ-
રણો દૂર કરવાની જ અપેક્ષા છે; અન્ય પ્રકારની અપેક્ષા નથી.
તેમ જીવ-જગત્-પરમાત્માના સ્વયંપ્રકાશસ્વરૂપ તત્ત્વના દર્શ-
નઅર્થ અજ્ઞાનરૂપ આવરણને જ દૂર કરવાની અવશ્ય અપેક્ષા
છે. તેમાં સૂર્યનું મેઘાદિ આવરણ દૂર કરવું એ મનુષ્યતંત્ર નથી.
કિન્તુ દ્રષ્ટા જીવનિષ્ઠ આવરણ,—પટબંધન, દૃષ્ટિદોષાદિ—દૂર
કરવું એ મનુષ્યતંત્ર છે; અને તે આવરણદૂરીકરણ સાધ્ય છે;
અને તે જ મુખ્યત્વે કર્તવ્ય છે. કારણ મેઘાદિના અન્તરાલ આ-
વરણે કરી સૂર્યાદિ આછછાદિત ન હોય તો પણ, દ્રષ્ટુનિષ્ઠ
આવરણ હોય ત્યાં સુધી સૂર્યના પ્રકાશને પણ જીવ જોઈ શ-
કતો નથી. મેઘાદિ આવરણ બહુવાર રહેવા પણ સંભવ નથી,
તેમ તે અનાયાસે સ્વતઃ દૂર થઈ જાય છે. પરંતુ દ્રષ્ટુનિષ્ઠ-જીવ-
નિષ્ઠ-આવરણ તો પુરુષ-પ્રયત્ન કચ્યા વિના દૂર થતું જ નથી.
પૃથી જીવગત અજ્ઞાનઆવરણનું દૂરીકરણ કરવા સંપૂર્ણ પુરુ-
ષપ્રયત્ન કર્તવ્ય છે; અને તે સાધ્ય છે. જીવનિષ્ઠ અજ્ઞાનઆવ-
રણની નિવૃત્તિ કરવામાં જ આપણ જીવોની કૃતકૃત્યતા છે.

એ જગત્નિષ્ઠ નામરૂપાદિ અન્તરાલ આવરણ તથા દ્રષ્ટુજીવ-

આવરણદૂરી-
કરણ.

નિષ્ઠ અજ્ઞાનરૂપ આવરણ એઓને દૂર કરવા વેદાન્તાદિનું જ સમ્યક્જ્ઞાન સમર્થ છે; અન્ય નહિ. વેદાન્તશાસ્ત્રો અવિદ્યાકલ્પિત વેદિતા-વેદ્ય-વેદનાદિ ભેદને દૂર કરે છે. એ અજ્ઞાનજનિત ભેદ દૂર થયે બ્રહ્મતત્ત્વ જ પ્રકાશી રહે છે.

સ્થૂલસૃષ્ટિના જ્ઞાન અર્થ બાહ્યઇન્દ્રિય-દૃષ્ટિ-ના આવરણને દૂર કરવાની આવશ્યકતા છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાન-અર્થ-સર્વાત્મજ્ઞાનઅર્થ-આન્તર-ઇન્દ્રિય-બુદ્ધિ-ના આવરણને દૂર કરવાની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા છે. અન્તર્દૃષ્ટિનું કિંવા બુદ્ધિનું આવરણ એ સમ્યક્ જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ છે. તે જ્ઞાનપ્રતિબંધ બહુ પ્રકારના હોય છે. રાગદ્વેષ; સંશય, અસંભાવના, વિપરીતભાવના; તથા વિષયાસક્તિ, પ્રજ્ઞામાન્ધ, કુતર્ક, વિપર્યયદુરાગ્રહ. પુનઃ પુનઃ વિચારેસતે પણ પ્રતિબંધેકરી પુરુષ, તત્ત્વને જાણતો નથી. તે પ્રતિબંધ-ભૂત, વર્તમાન, ભાવી, પ્રકારેકરી-ત્રિવિધ છે. તે પ્રતિબંધો હોય તો, અધીતવેદાન્ત પુરુષ હોય તો પણ, તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રકટ થતું નથી. એથી તે તે પ્રતિબંધના નિવર્તનમાં ઉચિત સાધનો પટ્સંપત્તિ, શ્રવણાદિ, એઓએકરી તે તે પ્રતિબંધનો ક્ષય કરેથી અધિકારી પોતાના-પ્રત્યગાત્માના-બ્રહ્મત્વને પામે છે.

પુરુષકારેકરી પ્રતિબંધ દૂર થયે જીવને પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપનું સમ્યક્ જ્ઞાન થાય છે. એકદેશપ્રસિદ્ધિ એકરી અશેષ પ્રસિદ્ધિ થાય છે; તેમ એક જીવસંબંધમાં યથાર્થ જ્ઞાન થયે તે ઉદાહરણથી અન્યનું અશેષનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. અને જે પ્રબુ-

૧ અતીત ઇષ્ટવિષયના સ્નેહથી અનુસન્ધાનેકરી શ્રવણાદિથી તત્ત્વ જાણવામાં આવે નહિ, એ ભૂત પ્રતિબંધ; વિષયમાં આસક્તિ, બુદ્ધિની મંદતા, કુતર્ક, ઊલટો દુરાગ્રહ, એ વર્તમાન પ્રતિબંધ; જન્માન્તરહેતુ પ્રારબ્ધશેષ એ ભાવી પ્રતિબંધ ગણાય છે.

દ્વતત્ત્વ પુરુષ થાય છે તેને બંધથી મુક્તિ છે, અને રૂકાત્માને નિત્યસુખની અનુભૂતિ છે, એ તો જ્ઞાનીઓને પ્રસિદ્ધ છે.

એ વેદાન્તના નિઃશ્રેયસપ્રદ પરમતત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો મુખ્ય

અધિકારીઓનાં
વિચિત્ર અંતઃક-
રણો.

આધાર અધિકારીના અન્તઃકરણની અવસ્થા ઉપરિ છે. ત્રિગુણાત્મિકા અવિદ્યાનું પરિણામ અન્તઃકરણ, તે ત્રિગુણનાં ન્યૂનાધિક અસંખ્ય મિશ્રણથી રચાયું હોય છે, તેમાં પુનઃ આ

સૃષ્ટિની ત્રિગુણાત્મપ્રકૃતિની અસંખ્ય વિકૃતિઓના સંસ્કાર તે અન્તઃકરણ ઉપરિ થાય છે, યથી અસંખ્ય અધિકારીનાં અસંખ્યેય પ્રકારનાં અન્તઃકરણોની રુચિ પળ વિચિત્રાં હોય છે. તેવા અધિકારીની મતિગતિના ભેદ અનુસાર ફલમાં ભેદ પડે છે. યથી એવા વિલક્ષણ અન્તઃકરણના સમાધાન અર્થ મિત્તરુચિ અનુસાર વિવિધ વિચારો મહાત્માઓ પ્રસિદ્ધ કન્યા છે; આવા આશયથી કે તેઓમાંથી જેને જે રુચિકર લાગે તેનું તેણે ગ્રહણકરી તેદ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનની સુખસંપત્તિ મેલ્લવી પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરાય. આ સૃષ્ટિના મહામંડલનું તત્ત્વજ્ઞાન

સૃષ્ટિમહામંડ-
લનું કેન્દ્ર તત્ત્વ-
જ્ઞાન છે.

એ કેન્દ્ર છે; અને તેના પરિધિસમીપ જીવો અમે છે. તે મધ્યબિંદુને સંપાદક સદ્વિચાર-રૂપા અસંખ્ય ત્રિજ્યાઓ છે. તેમાંથી ગમે તેનો આધાર પકડી જે અધિકારી જીવ, જ્ઞાનપ્રકા-

શરૂપ કેન્દ્રને સંમુખ થાય છે, તે જીવ, તે વેગવાન ચક્રમંડ-લના પરિધિથી કેન્દ્રને સમીપ આવતો આવે છે. અને તેની અજ્ઞાનરૂપા છાયા ઉત્તરોત્તર અલપા અલપતરા અલપતમા થઈ નિવ્રુત્તમ થાય છે. અને જે અસંખ્ય જીવો એ જ્ઞાનકેન્દ્રથી વિમુક્ત રહે છે, તે જીવો ચક્રના દૂરપાતુક વેગેકરી કેન્દ્રથી દૂર અને દૂર અમતા જતા જાય છે; અને તેઓની અજ્ઞાનરૂપા છાયા અધિકાધિક વર્ધમાના થતી રહે છે.

ગતુરૂપઃ સ્વરૂપોથી પણ અધિકહિતૈષી સત્શાસ્ત્રો છે.

પ્રક્રિયા.

આત્મવસ્તુ-તત્ત્વજ્ઞાન-દુર્બોધ હોવાથી સત્શા-

સ્ત્રો પુનઃ પુનઃ પ્રસંગ આપીને શબ્દાન્તરે તથા

અર્થાન્તરે તે જ એકગમ્ય આત્મવસ્તુને નિરૂપે છે. એ જ્ઞાન-પ્રકાશ ગોલની વિચારરૂપા ત્રિજ્યાઓનું પારિભાષિક નામ 'પ્રક્રિયાઓ' છે.

“યયા યયા ભવેત્પુંસાં વ્યુત્પત્તિઃ પ્રત્યગાત્મનિ ।
સા સૈવ પ્રક્રિયેહ સ્યાત્ સાધ્વી સા ચાનવસ્થિતા”॥

બૃહદારણ્યક-ભાષ્યવાર્તિક પ્રથમ અ० ૧. બ્રાહ્મણં ૪. શ્લો० ૪૦૨.

‘પુરુષોને પ્રત્યગાત્મામાં જેણે જેણેકરી વ્યુત્પત્તિ-જ્ઞાન-થાય તે તે જ પ્રક્રિયા હિંમાં સાધ્વી છે. પરંતુ તે અનવસ્થિતા છે;’ કારણ કે અધિકારીની બુદ્ધિનું તારતમ્ય હોવાથી તે પ્રક્રિયાની વ્યવસ્થા (સ્થિતિ) નથી.

સત્ત્વરજસ્તમ-પ્રકૃતિ પ્રમાણે તે પ્રક્રિયાના વિચારો અન્તર્માં ઉત્તરે છે. કોઈ અધિકારીની બુદ્ધિને ઋજુ તો કોઈ અધિકારીની બુદ્ધિને કુટિલ, કોઈ બુદ્ધિને સ્થૂલ તો કોઈને સૂક્ષ્મ, કોઈને બાધક તો કોઈને સાધક, કોઈને બોધક શોધક પાવક તો કોઈને વર્ણક સ્તાવક મોહક, કોઈને વાચક લક્ષક વ્યંજક સૂચક તો કોઈને આકર્ષક આવેશક વિચારક, કોઈને રેચક શોષક તો કોઈને રોચક પોષક તોષક, કોઈને ઉત્તેજક તો કોઈને પ્રતિબંધક, કોઈને પરોક્ષ તો કોઈને પ્રત્યક્ષ, કોઈને પ્રવૃત્તિસાધ્ય તો કોઈને નિવૃત્તિસાધ્ય, કોઈને તટસ્થ-લક્ષણ તો કોઈને સ્વરૂપલક્ષણ,—એમ નાના પ્રકારના વિચારો-માંથી કોઈ એક વા અનેક રુચે છે. તેમાં અજ્ઞાનના નિવર્તક અને જ્ઞાનના સમર્પક એવા બોધક નિર્ણાયક અને અનુભાવક

વિચારો જ શ્રેયઃસાધકોષ્ટ ગ્રાહ્ય-શ્રોતવ્ય-મંતવ્ય-નિદિધ્યાસિતવ્ય-છે. ઇતર વિચારો દૃશ્ય-શ્રવ્ય છે, અને કર્તવ્ય અવશ્ય વ્યવહાર સાધવામાં જ માત્ર ઉપયોગી છે. એ પ્રક્રિયાઓમાંની કેટલીક તો સંપ્રદાયના અનેક પ્રકારના ગ્રંથોમાં ગુંથેલી હોય છે અને કેટલીક તો સંપ્રદાયવિદોના મુખથી પરંપરાગતા હોય છે. અધિકારીની સ્થિતિ અનુસાર તે કથાય છે, પરંતુ તે લિખિતા હોતી નથી.

પરમાત્માવિષયક વિચારનું નિરૂપણ મુખ્યત્વેકરી તત્સં-
બન્ધિ શાસ્ત્રમાં અને પ્રકરણોમાં સુવર્તે છે.
શાસ્ત્ર અને પ્ર-
કરણ ગ્રંથો. ‘એક પ્રયોજન ઉપનિવદ્ધ અશેષાર્થ પ્રતિપા-
દક’ એ શાસ્ત્રનું લક્ષણ છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં
ઝહાપોહવિચક્ષણ મેધાવી વિદ્વાન્ પુરુષો ઉત્તમ અધિકારી
ગણાય છે. તેવા ઉત્તમબુદ્ધિમાનના અર્થે શ્રીશંકર ભગવાનનાં
ભાષ્યસહિત ઉપનિષદો (૧), બ્રહ્મસૂત્રો (૨), તથા ભગવદ્ગીતા
(૩), એ પ્રસ્થાનત્રયાદિરૂપ શાસ્ત્રોને મહાત્માઓએ સંકલિત
કન્યાં છે. તેઓના અવલોકનમાં અસમર્થોના અનુગ્રહાર્થ વે-
દાન્તસિદ્ધાન્તનો સાર—જે આત્મા પરમાત્માનું એક્ય—તેના
સંગ્રહણરૂપ ‘પ્રકરણોને’ અપિ મહાત્માઓએ નિર્માણ કન્યાં
હોય છે. પ્રકરણનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

“શાસ્ત્રૈકદેશસમ્બદ્ધં શાસ્ત્રકાર્યાન્તરે સ્થિતમ્ ।
આહુઃ પ્રકરણં નામ ગ્રન્થભેદં વિપશ્ચિતઃ” ॥

‘શાસ્ત્રના એકદેશ—(મુખ્ય) નિર્ગુણ વસ્તુ—પરમાત્મા—

૧. “ઉત્પત્તિ પ્રલયં ચૈવ ભૂતાનામાગતિં ગતિં ।

વેત્તિ વિદ્યામવિદ્યાં ચ સ વાચ્યો ભગવાનિતિ ॥”

‘(સૃષ્ટિનાં) ઉત્પત્તિ અને પ્રલય, ભૂતોની આગતિ અને ગતિ (આત્મા
આવું—જવું,) અને વિદ્યા તથા અવિદ્યા, એઓને જે જાણે તે ભગવા
દાવા યોગ્ય છે.’ ૨ એકાર્થપ્રતિપાદક ગ્રંથાંશ, પ્રસ્તાવ, કર્ત

માત્રસહ સંબદ્ધ અને શાસ્ત્રકાર્યના અન્તરમાં સ્થિત એવા ગ્રંથ-
ખેદને વિપશ્ચિતો પ્રકરણ કહે છે.’

એવાં પ્રકરણોથી પણ અનેક અધિકારીઓનું કલ્યાણ
થઈ તેઓને સદાપ્રાપ્ત નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ થઈ છે. એથી તેવાં
પ્રકરણોને પ્રક્રિયારૂપે અત્ર સમર્પણ કન્યાં છે.

જેમ યંત્રકલા, રસાયનકલા, ચિત્રકલા, ગાયનકલા,
આદિ અનેક પ્રકારની કલાઓમાં તત્સંબંધી
વૃત્તિ તદાકારા
થયે જ્ઞાન અને
સાફલ્ય. લેખો માત્ર વાચ્યાથી અર્થસિદ્ધિ થતી નથી.
તેઓના અભ્યાસપૂર્વક પ્રયોગો કરવાની પૂર્ણ
આવશ્યકતા છે, અને શિક્ષાનુસાર તાદૃશ-
કૃતિરૂપ ફલ થાય છે, ત્યારે જ તે કલા પ્રાપ્ત અને સફળ
થઈ ગણાય છે, તેમ ઉત્તમ વેદાન્તશાસ્ત્રસંબંધમાં છે. એતદે-
શીય આર્યોંષ અભિમત સર્વજ્ઞકલ્પ વેદમાં વેદાન્ત-તત્ત્વજ્ઞાન-
સારભૂત ગણાય છે. મુક્તિકોપનિષત્માં શ્રીરામ પરમાત્મા
સ્વમક્ત હનુમાન્ પ્રતિ વદે છે:—

“તિલેષુ તૈલવદ્વેદે વેદાન્તઃ સુપ્રતિષ્ઠિતઃ ॥”

મુક્તિકોપનિષત્ ૧।૧॥

તે તિલોરૂપ વેદમાં તૈલ-સાર-રૂપ વેદાન્ત સુપ્રતિષ્ઠિત છે-
સારી રીતિએ વર્તે છે. તે વેદાન્ત કિંવા તત્ત્વજ્ઞાનના ઉત્તમો-
ત્તમ સિદ્ધાન્તો શ્રુત મત જ્ઞાત હોય, તદર્થાકાર્ય અન્તઃકરણની
વૃત્તિ થાય, ત્યારે જ તેઓનું સાફલ્ય છે.

મુળ્ડકોપનિષદ્માં અન્તે વદે છે કે:—

“સ યો હ વૈ તત્પરમં બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ” ॥

૩. ૨-૯.

શાસ્ત્રનુ કાર્ય-અનુબંધચતુષ્ટય, અધિકારિનિર્ણય, ગુરુઉપસદનનું, અથવા
અવિરોધ, સાધન, ફલ, આદિનું, વિસ્તરથી પ્રતિપાદન કરવું-તેના
પાં-આવેલ. અર્થાત્ સંક્ષેપમાં પ્રતિપાદન કરવામાં સ્થિત.

વિદ્યાએકરી જ સર્વ પ્રતિબંધ દૂર કન્યાથી અન્ય પ્રતિબંધ મોક્ષને નથી. તેથી લોકમાં 'તે જે કોઈ તે બ્રહ્મને જાણે (તે બ્રહ્મને વિદ્વાન્) બ્રહ્મ જ થાય છે.' એ યથાર્થ છે.

તત્ત્વજ્ઞાનસંબંધમાં જાનન્ તે ભવન્ છે, જાણવું તેવું થવું છે. જાણવા જેવા થવામાં જેટલું અંતર તેટલી જ્ઞાનની ન્યૂનતા ગણાય છે.

શાસ્ત્રગતા અથવા પ્રકરણગતા કોઈ એકા કિંવા અધિકા પ્રક્રિયાઓનું અવલંબન કરી તત્પર થઈ જે ઉત્તમ અધિકારી સ્વવૃત્તિને દૃઢા તદર્થાકારા કરીને સ્થિત થાય છે તે કૃતાર્થ અને ધન્ય ધન્ય ધન્ય થાય છે.

યથોક્તકારી અધિકારીએ કોઈ સદ્ગુરુદ્વારા નાનાવિધ પ્ર-
ક્રિયારૂપ રેખામાંથી કોઈ એકાનું દૃઢ આ-
લંબન કરી તે દ્વારા અવિદ્યાને અપકૃષ્ટમાણા કરવી, અને વિદ્યાને ઉત્કૃષ્ટમાણા કરીને
બ્રહ્માવગતિરૂપ કેન્દ્રની સંપ્રાપ્તિ કરવી. કોઈ એક શા-
સ્ત્રેકરી વા શાસ્ત્રીયા અશાસ્ત્રીયા યુક્તિઓએકરી આ સૃષ્ટિની
ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લય-આદિના વિચારો તથા અભ્યુદયલક્ષણ
પ્રવૃત્તિવિષયના વિચારો અને નિઃશ્રેયસલક્ષણનિવૃત્તિના વિ-
ચારો, યદ્વા તદ્વા જાણીને, તથા સાધ્યસાધનસંબંધના પ્રકા-
શનની અનેકા શ્રુતિસ્મૃતિયુક્તિઓના શ્રવણે કરીને, બુદ્ધિ
વિક્ષિપ્તા થઈ હોય છે, તેનું કોઈ પ્રકારે સમાધાન કરી
તેને સ્વસ્થા-નિર્મલા-નિશ્ચલા-કરી પરમપુરુષાર્થ જે-સચ્ચિદા-
નન્દ બ્રહ્માત્મૈક્ય સ્વરૂપાવસ્થાનલક્ષણ મોક્ષ-એ સિદ્ધ કર-
પ્રાપ્તવિવેક પુરુષે બહુધૈર્યથી ભગીરથપ્રયત્ન કર્તવ્ય છે. અ-
ક્યોએ સંસિદ્ધ થયેલા અધિકારીએ પ્રમિતિજનક ૨

નિષ્ણાણેલાં વિશ્વાસ પળ દટ કરવો. વિશ્વાસમાં—શ્રદ્ધામાં—જેટલી ન્યૂનતા તેટલી ફલસિદ્ધિની દૂરતા રહે છે.

“યાદશી ભાવના યત્ર રિઃ ઝેર્ભવતિ તાદશી ।”

એ પ્રાયશઃ યથાર્થ છે. એ પરમપુરુષાર્થરૂપા સર્વોપરિ ફલ-પ્રાપ્તિર્અર્થ મહત્પ્રયાસ પળ તેવો જ સર્વોપરિ કર્તવ્ય છે. એવા અ-નુત્તમ ફલનો પરિપાક થવામાં પળ અમુક સમયની અપેક્ષા છે. એથી સ્વઅજ્ઞાનથી ઉદ્ભવેલી કલ્પનાનુસાર તત્કાલ ફલ ન થાય ત્યાં અધીર ન થવું. પુરુષપ્રયત્નાનુસાર પ્રાપ્યવિષયની પ્રાપ્તિ થાય છે જ. તે પ્રાપ્તિ ન થાય તેમાં પુરુષપ્રયત્નની જ ન્યૂનતા સમજવી.

યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં તે વિષયનું જ્ઞેય શાસ્ત્ર, તે શાસ્ત્રના

શાસ્ત્ર, ગુરુ, અ-
ને શિષ્યના જ્ઞાન-
ની એકતાની આ-
વશ્યકતા.

જ્ઞાતા શાસ્ત્ર, અને તે શાસ્ત્રના જિજ્ઞાસુ શિષ્ય, એ ત્રિપુટીની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા તો છે જ, અને વિશેષમાં એ ત્રિપુટીની એકતાની—સમાનતાની—પળ સંપૂર્ણ અપેક્ષા છે. એ ત્રિ-

પુટીની એકતા થયે જ સ્વારસ્ય અભિવ્યક્ત થઈ, શિષ્યને ફલસિદ્ધિ થાય છે.

“શાસ્ત્રદષ્ટિર્ગુરોર્વાક્યં તૃતીયશ્ચાત્મનિશ્ચયઃ ।

ત્રિધૈવ યો વિજાનાતિ સ મુક્તો નાત્ર સંશયઃ ॥”

‘શાસ્ત્રની દષ્ટિ, ગુરુનું વાક્ય, ત્રીજો આત્માનો નિશ્ચય, એ ત્રણ પ્રકારે જ જે જાણે તે મુક્ત છે. એમાં સંશય નહિ.

તત્ત્વજ્ઞાનના તાત્પર્યાર્થની યથાર્થ પ્રાપ્તિમાં તુલાયત્ર સમાન એ સમતા—એકતા—થવાની આવશ્યકતા છે. તુલાયત્રમાં શંકુ-

તે તુલાદર્ણડ, અને તે દર્ણડના અન્તભાગે શિક્યાએ લટ-

કે માપનપાત્ર^૩ એ એક ભાગ; (૨) તથા તુલાદર્ણડના

નો કાંટો. ૨ તેમાંની કાંટાવાળી—સોયવાળી ડાંડી. ૩ તે નં બાંધી લટકાવેલાં બે તાજુવાં.

શંકુના મૂલમાં પ્રવેશ કરી તે શંકુને ધરી રહેનાર તુલાધર—જે તે શંકુના ઉભય પાર્શ્વે લંબ વલયાકાર દ્વિપક્ષ હોય છે તે—દ્વિતીય તૃતીય ભાગ; એ સર્વ ભાગ મળી તુલાયન્ત્ર સિદ્ધ થાય છે. તેમાં જે દાય પદાર્થનો તોલ કરવો હોય છે તે દાય તથા પરિમાણ, પેલાં પાત્રોમાં મૂકાય છે. જ્યારે તે તુલાદણ્ડનો શંકુ તે તુલાધરના દ્વિપક્ષના મધ્યે આવી, તે શંકુ તથા તુલાધર સમતા—એકતા—પામે છે ત્યારે યથાવત્ તોલ થયો ગણાય છે. જ્યાં સુધી સમતોલ ન થાય ત્યાં સુધી એ તુલાધરના દ્વિપક્ષ મધ્યે તુલાદણ્ડનો શંકુ અસ્થિર—દોલાયમાન—રહે છે; અને તેના પાત્રોમાં પદાર્થ પડે છે તેમ તે દંડ અધઊર્ધ્વ જાય છે. એ વૃત્તાન્ત સર્વ તોલકારને અનુભવસિદ્ધ છે.

એ દૃષ્ટાન્તનું દાર્ષ્ટાન્ત શિષ્ય તથા શાસ્ત્ર-ગુરુ છે. તોલ-યન્ત્રના પ્રથમભાગસ્થાનીય શિષ્ય છે; અને દ્વિતીયભાગ તુલાધરસ્થાનીય શાસ્ત્રગુરુ છે. શંકુસ્થાનીય શિષ્યની બુદ્ધિ અને તુલાધરના દ્વિપક્ષ સ્થાનીય શાસ્ત્રગુરુની ઉક્તિ એ ભાગત્રય એકતા પામે—સમધારણ થાય, ત્યારે શિષ્યનું જ્ઞાન યથાર્થ થયું ગણાય છે. શિષ્યના અન્તઃકરણમાં શંકા સમાધાનરૂપ પદાર્થો પડતાં તે દોલાયમાન—કંપાયમાન—રહે છે. અને તે કાલે શાસ્ત્રગુરુરૂપ તુલાધરના દ્વિપક્ષ અને શિષ્યબુદ્ધિરૂપ શંકુ, એ ભાગત્રય ભિન્ન ભિન્ન જેવા દેખાય છે; પરંતુ સત્શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય અને સદ્ગુરુનું વિવરણ સદા સં-બન્ધવાન્ અને સમાન હોય છે. શિષ્યબુદ્ધિરૂપ શંકુના આન્દોલનથી એ ત્રયમાં વિષમતા પ્રતીત થાય છે. શિષ્યના અન્તઃકરણમાં સંભવાસંભવ બલાબલ ફલાફલની પરીક્ષા થઈ યથાર્થ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયે, તે શિષ્યની બુદ્ધિરૂપ શંકુ, શાસ્ત્ર—

શાસ્ત્રારૂપ તુલાધરના દ્વિપક્ષસહ, સમતામાં આવી સ્થિર-શાન્ત-થઈ રહે છે. જ્ઞાન યથાર્થ થયાનું પ્રત્યક્ષ ચિહ્ન એ છે. કારણ આ સંસારભ્રમ, ભ્રાન્તિપ્રત્યયનિમિત્ત જ છે, પરમાર્થથી તો નથી જ, એમ સમ્યક્દર્શનથી, અત્યંત જ ઉપરમ થાય છે.

એ શાસ્ત્ર શાસ્ત્રા અને શિષ્યની ત્રિપુટીમાં શાસ્ત્ર, પ્રકાશ તથા જલ સમ છે; શાસ્ત્રા, વીજ સમ છે; અને શિષ્ય, પૃથિવી સમ છે. એ ત્રિકમાં શાસ્ત્રા ગુરુએકરી સ્વોપદેશ જાતીય બોધદ્રુમ શિષ્યરૂપ ક્ષેત્રમાં સમર્પિત થાય છે. અથવા

આ દુઃખમય તરણીય ભવસાગર તરવામાં
ગુરુ. તાર્ય શિષ્યોને અર્થ તરિ-નૌકા-રૂપ શાસ્ત્ર

છે, અને તેના કર્ણધાર તારક શાસ્ત્રા ગુરુ છે. અર્થાત્ તારક ગુરુતંત્ર સર્વ છે, એથી ગુરુ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તેથી સંસારતારક સ્વપ્રકાશાત્મસ્વરૂપસમર્પક શ્રોત્રિય બ્રહ્મણિષ્ઠ ગુરુ સમીપ શ્રેયઃસાધક શિષ્યો વિધિવત્ જાય છે. અને તેવા ગુરુ પરમરૂપાવતે શાસ્ત્રાચન્દ્રદર્શનવત્, વા સોપાનારોહણવત્, સ્થૂલથી આરંભી સૂક્ષ્મને સૂક્ષ્મતરને બુદ્ધિ-વિષય જણાવી, તેથી અતિરિક્ત સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ ઉપદેશે છે. અથવા અધ્યારોપાપવાદન્યાયેકરી પરમરહસ્ય બ્રહ્મ-સ્વરૂપ ઉપદેશે છે. અને તે શિષ્ય અધિકારી હોય છે તો સ્વારાજ્યમાં અભિપિચ્ચાય છે.

“અધ્યારોપાપવાદાભ્યાં નિષ્પ્રપંચં પ્રપંચયતે ।

શિષ્યાણાં બોધસિદ્ધ્યર્થં તત્ત્વજ્ઞૈઃ કલ્પિતઃ ક્રમઃ” ॥

‘અધ્યારોપ અને અપવાદ એ બેએકરી નિષ્પ્રપંચ પરમાત્મા પ્રપંચાય (વર્ણાય) છે. તત્ત્વજ્ઞોણ શિષ્યોના બોધની સિદ્ધિસારૂ એ ક્રમ કલ્પિત છે.’

અસર્પભૂતા રજ્જુવિષે સર્પના આરોપવત્, વસ્તુવિષે અવ-
સ્તુનો આરોપ તે અધ્યારોપ કથાય છે.

અધ્યારોપ.

સત્ચિત્ આનન્દ અનન્ત અદ્વય બ્રહ્મ એ વસ્તુ
છે, અને અજ્ઞાનાદિ સકલ જડ સમૂહ અવસ્તુ છે.

એ અવસ્તુ જડસમૂહ મહાપ્રપંચ અને તદુપહિત વસ્તુ-
ચૈતન્ય એ વેથી, તત્ત્વાર્થસપિણ્ડવત્, અન્યોન્યતાદાત્મ્યાધ્યાસ
થાય છે. એ અધ્યારોપ છે.

અનાત્મા જડ જે માસ્ય છે તે અવસ્તુ છે, અને તેનો માસક
આત્મા ચૈતન્ય છે તે વસ્તુ છે.

રજ્જુના વિવર્ત સર્પનું રજ્જુમાત્રત્વવત્, વસ્તુના વિવર્ત અ-
વસ્તુ અજ્ઞાનાદિ પ્રપંચનું વસ્તુમાત્રત્વ તે
અપવાદ કથાય છે. એ સંગ્રહવાક્યનું વિ-
વર્ત. વરણ આ છે. રજ્જુસ્વરૂપ પરિત્યાગ કન્યા
વિના સર્પાકારે માસમાન રજ્જુ, એ વિવર્ત. એ વિવ-
ર્તનો અપવાદ (વાધ) નામ અધિષ્ઠાન રજ્જુમાત્રતાએ કરી
અવસ્થાન; તત્સમ ચિદ્વસ્તુવિવર્ત જે અજ્ઞાનાદિ પ્રપંચનો
અપવાદ (વાધ) નામ ચિદ્વસ્તુમાત્રતાએ કરી અવસ્થાન
એ અપવાદ. યથાસ્વરૂપે કરી અવસ્થિત વસ્તુનો અન્યથા-
ભાવ દ્વિધા થાય છે:—પરિણામભાવ અને વિવર્તભાવ. યથા-
ર્થથી સ્વરૂપને પરિત્યજીને સ્વરૂપાન્તરની પ્રાપ્તિ તે વસ્તુનો
પરિણામભાવ છે. જેમ દુગ્ધ જ સ્વરૂપને પરિત્યજીને, દધિઆ-
કારે પરિણમે છે તેમ. સ્વસ્વરૂપના પરિત્યાગ વિના સ્વરૂપાન્તરે
મિથ્યા પ્રતીતિ, તે વસ્તુનો વિવર્તભાવ છે; જેમ રજ્જુ, સ્વસ્વ-
રૂપના અપરિત્યાગે કરી, સર્પાકારે મિથ્યા પ્રતિભાસે છે તેમ-

૧. કાલત્રય અનપાથી-અબાધ્ય-આત્મા એ જ વસ્તુ શબ્દનો અર્થ છે.
૨. તપાવેલા લોખંડના ગોઢાની પેઠે.

વેદાન્તવિષે બ્રહ્મમાં પ્રપંચના ભાનનો પરિણામભાવ અંગી-કાર કરાતો નથી, કારણ કે દુગ્ધાદિવત્ બ્રહ્મને વિકારિત્વના પ્રસંગથી અનિત્યત્વાદિ દોષની આપત્તિ થાય. (બ્રહ્મના) વિવર્ત-ભાવના અંગીકારમાં એ દોષ નથી. અધિષ્ઠાનઅવશેષ એ જ કલ્પિતવસ્તુનો (આત્મિક) નાશ (વાધ) છે. તેથી ચિદ્વિવર્ત પ્રપંચનું ચિન્માત્ર અવસ્થાન એ જ અપવાદ.

એમ પ્રથમ નિષ્પ્રપંચ આત્મવસ્તુમાં પ્રપંચનો અધ્યારોપ (કરી, પછી) કારણ સૂક્ષ્મ સ્થૂલ પ્રપંચાન્ત ઉત્પત્તિના વૈપ-રીત્યેકરી તેના તેના કારણરૂપે અવસ્થાન (કરવું) એ જ અપ-વાદ. અખંડ બ્રહ્મસ્વરૂપ (વાણીનું) અગોચર હોવાથી (લક્ષણા કર્યા વિના) વિધિમુખેકરી ઉપદેશાવાને અશક્ય છે; તેથી અવિદ્યાએ અધ્યારોપિત મિથ્યા નાના પદાર્થના નિષેધમુખેકરી, 'નેતિનેતિ' ઉપલક્ષિત અખણ્ડ ચૈતન્ય જ ઉપદેશાય છે. કો-ઈવાર લક્ષણાકરી 'સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ' એમ વિધિમુખે પણ બ્રહ્મ ઉપદેશાય છે. વિધિનિષેધાદિ સર્વવેદાન્તવાક્યોનું સા-ક્ષાત્ વા પરંપરાકરી અદ્વિતીય આત્મવસ્તુ પ્રતિપાદનમાં

૧. જેમ રજ્જુમાં વ્યાવહારિક સર્પનો ત્રૈકાલિક અભાવ આપ્તવાક્ય, યુક્તિ ને જ્ઞાનથી જાણીને તે રજ્જુરૂપે અવસ્થાનરૂપ વાધમય અપવાદ થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં પારમાર્થિક પ્રપંચનો ત્રૈકાલિક અભાવ, શ્રુતિ યુક્તિ ને અપરોક્ષ-જ્ઞાનથી જાણીને અધિષ્ઠાનરૂપે અવસ્થાનરૂપ વાધમય અપવાદ થાય છે. પક્ષાંતરે ઉત્પત્તિના વિપરીત ક્રમે કાર્યનું કારણમાં લય કરી કારણરૂપે અવસ્થાન એ સ્થૂલબુદ્ધિમાનને લયચિંતનરૂપ ધ્યાન ઉપદેશ્યું છે. એ મુખ્ય અપવાદ નથી. બ્રહ્મમાં પ્રપંચનો ત્રૈકાલિક અલંતાભાવ જ્ઞાનથી પૂર્વે સિદ્ધ છે, તે વિષય (પ્રકાશ્ય) રૂપ વાધ છે. તથા તેનું પ્રકાશક વૃત્તિજ્ઞાન તે વિષયી (પ્રકાશક)-રૂપ વાધ છે. તેમાં જ્ઞાનરૂપ જન્યવાધ શાસ્ત્રીય (શાસ્ત્રવાક્યજન્ય), યૌક્તિક (અનેકવિધયુક્તિજન્ય), અને અપરોક્ષ (અધિષ્ઠાનજ્ઞાનજન્ય) વાધ એ ભેદેકરી ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાં પ્રથમ દ્વિતીય પરોક્ષ વાધ છે, અને તૃતીય અપરોક્ષ વાધ છે. એ ત્રિવિધ વાધ અપવાદ શબ્દનો અર્થ છે.

જ તાત્પર્ય છે. અનાત્મવસ્તુ પ્રતિપાદન કરવામાં વેદાન્તવા-
વયોનો આદર નથી.

એમ ईश्वरના અનુગ્રહથી શાસ્ત્રગુરુકૃપાપ્રકરી બોધ થયે
અવિદ્યાકલ્પિત અધ્યારોપનો અપવાદ થઈ આત્માનું પરતત્ત્વ
પ્રકટ થાય છે. એ પ્રકારે પ્રબુદ્ધ શિષ્ય કૃતાર્થ થાય છે. શં-
કર ભગવાન્ વદે છે કે:—

“સ્વસ્યાવિદ્યાબન્ધસંબંધમોક્ષાત્
સત્યજ્ઞાનાનન્દરૂપાત્મલબ્ધૌ ।
શાસ્ત્રં યુક્તિર્દેશિકોક્તિઃ પ્રમાણં
ચાન્તઃસિદ્ધા સ્વાનુભૂતિઃ પ્રમાણં ॥”

‘સ્વની અવિદ્યાના બન્ધના સંબન્ધના મોક્ષથી સત્યજ્ઞાન
આનન્દરૂપ આત્માની ઉપલબ્ધિ વિષયે; શાસ્ત્ર, યુક્તિ, દેશિ-
કની ઉક્તિ નામ ગુરુનાં વિવરણ વચન, એ પ્રમાણ છે, અને
અન્તઃસિદ્ધ સ્વાનુભવ પ્રમાણ છે.’

શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મનો શિષ્યને સંબંધકરા-
વનાર ગુરુ છે, તેથી બ્રહ્મસંબંધક ગુરુ શ્રેષ્ઠ
ગુરુમહિમા.
ગણાય છે. જે ગુરુની કૃપાથી શિષ્યની
બુદ્ધિમાં બોધરૂપ પ્રકાશ થઈ, અવિદ્યારૂપ અન્ધકારનો
અભાવ થઈ જાય છે, અને બ્રહ્મ-આત્માની એકતાની અવ-
ગતિપ્રકરી અપાર અલ્પાંશ સ્વાનન્દસુખના વૈભવનો આવિ-
ર્ભાવ થાય છે. તે અનુપમ બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રકાશક સદ્ગુરુ,
પ્રકાશ્ય શ્રેયોર્થી શિષ્યોને કૃતકૃત્ય કરીને સ્વસદૃશ કરે છે.
પૃથી શંકરભગવાન્ તેવા ગુરુને નિરુપમ ગણી શતશ્લોકીમાં
પ્રથમ જ પ્રશંસે છે કે:—

“દૃષ્ટાન્તો નૈવ દૃષ્ટસ્ત્રિભુવનજઠરે
સદ્ગુરોર્જ્ઞાનદાતુઃ । સ્પર્શશ્ચેત્તત્ર કલ્પ્યઃ

સ નયતિ યદહો સ્વર્ણતામશ્મસારં ॥
 ન સ્પર્શત્વં તથાપિ શ્રિતચરણયુગે
 સદ્ગુરુઃ સ્વીયશિષ્યે । સ્વીયં સામ્યં વિધત્તે
 ભવતિ નિરુપમસ્તેન વાઽલૌકિકોપિ ॥ ૧ ॥”

‘ત્રિભુવનના જઠરમાં જ્ઞાનદાતા ગુરુનું દૃષ્ટાન્ત નથી જ દીઠું,
 (અથવા અલૌકિક દૃષ્ટાન્ત પણ નથી દીઠું;) તેમાં કઈંક સમાન-
 તાથી સ્પર્શમણિ દૃષ્ટાન્તરૂપે કલ્પવા યોગ્ય ગણાય, પણ તે ઘટે
 નહિ. કારણ કે તે સ્પર્શમણિ લોહને સુવર્ણ કરે છે, તથાપિ
 સ્વસદૃશ સ્પર્શત્વ પમાડી શકતો નથી. સદ્ગુરુ તો ચરણયુગ
 આશ્રિત સ્વશિષ્યમાં સ્વસામ્ય (પોતાના સમાનપણું) કરે છે.
 તે કારણે કરી સ્પર્શાદિની ઉપમા યોગ્યા ન હોવાથી ગુરુ
 નિરુપમ છે. વા અલૌકિક પણ છે.’

પ્રાક્રિયાઓ.

શિષ્ટસંપ્રદાયવિદ્ મહાત્માઓને સંમત પરમાત્માના ત-
 ત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તનો સારભૂત પિણ્ડીકૃત શ્લોક ઓ છે.

“શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં ગ્રન્થકોટિભિઃ ।
 બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા જીવો બહૈવ કેવલં” ॥

(દ્વિહાર)

‘અર્થશ્લોકે તે વડુ ઉક્ત કોટિ ગ્રંથે જ,
 સિદ્ધાન્તસાર. બ્રહ્મ સત્ય, મિથ્યા જગત્, જીવ બ્રહ્મ જ છે જ.’

મુખ્યત્વે એ બ્રહ્મ જગત્ જીવ કિંવા જીવ-જગત્-પરમાત્મા એ
 ત્રિવર્ગમાં જ સર્વનો અન્તર્ભાવ થાય છે. ઇથી શ્રૂયમાણા પ્રક્રિ-
 યાઓમાં પ્રકારાન્તરે નાના વિચારો આવે તેના તાત્પર્યાર્થના
 નિર્ણયસારૂ તેનું વર્ગીકરણ તદનુસાર કરવા લક્ષ રાખવું. ભે-
 દમાં ભય છે, અભેદમાં-પેક્ષમાં જ આનન્દ-સુખ છે. વ્યવહારમાં

અને પરમાર્થમાં એ સિદ્ધાન્ત સમાન પ્રવર્તે છે. ભેદપ્રમાણે ભય, એકતા પ્રમાણે આનન્દ. અભ્યુદયાર્થી અને શ્રેયોર્થી ઉભયને એકતાનો વિસ્તર વધે જ સ્વાર્થની સિદ્ધિ છે. એ તત્ત્વજ્ઞાનનું ફલિત સ્વારસ્ય છે. ભેદનો ધિક્કાર અને અભેદનો સત્કાર તથા સ્વીકાર એ જ કર્તવ્ય છે. અવિદ્યા પ્રક્ષીયમાણા થયે અને વિદ્યા ઉદ્ભૂતા થયે આત્માનો પરિચ્છિન્ન ભાવ જઈ સર્વાત્મભાવ થાય છે. અખિલ એકતા—બ્રહ્મઆત્માની એકતા—એ જ સર્વાત્મભાવ છે.

ઉત્તમ અધિકારી પ્રતિ સદાત્મૈકત્વનિર્ણયપરતાએકરી પરમાર્થ તત્ત્વોપદેશ જ પ્રધાન છે. આત્મજ્ઞાનથી અન્યત્ નિરતિશયશ્રેયઃસાધન છે નહિ. યદ્યપિ ગુરુસંપ્રદાયરહિત, અશ્રુત-વેદાન્ત, અત્યંતવહિર્વિપયાસક્તબુદ્ધિ, સમ્યક્ પ્રમાણોમાં અકૃત-શ્રમ એવા અવિવેકીઓને, અવિદ્યાકલ્પિત નામરૂપ વિશેષઆકારેકરી અપહૃતબુદ્ધિથી, આત્મભૂત પરમાત્મા બ્રહ્મ,—અત્યંત પ્રસિદ્ધ સુવિજ્ઞેય આસન્નતરે સતે પળ, અપ્રસિદ્ધ દુર્વિજ્ઞેય અતિદૂર અન્યત્ જેવો,—ભાસે છે; તથાપિ એઓથી વિપરીત જે વિવેકીઓ તે વિવેકીઓને, આત્મચૈતન્ય વિના વસ્તુ-અન્તરની અનુપલબ્ધિથી, લૌકિકગ્રાહ્યગ્રાહકદ્વૈતવસ્તુમાં સદ્બુદ્ધિ નિતરાં દુઃસંપાદ્યા છે. તેવા વાહ્યાકાર-નિવૃત્તબુદ્ધિ-માન્ લબ્ધ-ગુરુ આત્મ-પ્રસાદ પુરુષને અતઃપર (પરમાત્માથી પર) સુખ, સુપ્રસિદ્ધ, સુવિજ્ઞેય, સ્વાસન્ન છે નહિ.

તેવા આત્મેશ્વરૈકત્વદર્શનલક્ષણ જ્ઞાનમાં સ્થિત જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષને અવિદ્યાએ અધ્યારોપિત નામરૂપાદિ અનાત્માની નિવૃત્તિ તથા આત્મચૈતન્ય વિજ્ઞાનનું દર્શન સતત વિદ્યમાન છે. એ બ્રહ્મનું સર્વાત્મદર્શન કઈંક આ પ્રકારે છે:—

“અસ્તિ ભાતિ પ્રિયં રૂપં નામ ચેત્યંશપञ्चકં ।

આદ્યં ત્રયં બ્રહ્મરૂપં જગદ્રૂપં તતો દ્વયં” ॥ ૨૦ ॥

દૃઢદૃશ્યવિવેક કિંવા વાક્યસુધા.

આ જીવ જગત્ પરમાત્મા, ‘અસ્તિ’ નામ છે, ‘ભાતિ’ નામ પ્રકાશે છે—જણાય છે, ‘પ્રિય’ નામ પ્રેમાસ્પર્દ પંચાંશક જગત્. છે, તેઓનું અમુક ‘રૂપ’ છે અને અમુક ‘નામ’ છે. એ પંચઅંશ મલીને લોકવ્યવહાર ગોચર ભૂતભૌતિકાત્મક સમસ્ત વસ્તુ પ્રતીત થાય છે. એ પંચાંશ વિના વ્યવહારનો અસંભવ છે. એ સર્વેમાં ‘આદ્યત્રય’ નામ, અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિયઅંશ, કિંવા, સત્-ચિત્-આનન્દાત્મક અંશત્રય છે તે, બ્રહ્માનું સ્વરૂપ છે; અને સચ્ચિદાનન્દાત્મક અંશત્રયથી ઉપરિતન ‘નામરૂપાત્મક’ અંશદ્વય છે તે, જગત્-માયો-રૂપ છે.’

તે જગત્-રૂપ કાર્યથી અનુમેયા, અન્ય સામગ્રી અનપેક્ષિત અન્યસ્વરૂપપ્રદર્શના માયાના અંશનું નામ-
જગત્ની ત્રિધા પ્રતીતિ રૂપકર્માખ્ય જગત્ તેની પ્રતીતિ ત્રિધા છે.
૧ લૌકિકી, ૨ શાસ્ત્રીયા, ૩ આનુભવિકી.

તેઓની નિવૃત્તિ, ક્રમથી, વેદાન્તજ્ઞાનના શ્રવણ મનન-નિદિધ્યાસને કરી, આત્મસાક્ષાત્કારે કરી, અને પ્રારબ્ધક્ષયે કરી થાય છે, અન્ય પ્રકારે થાય નહિ. એમ થયે કેવલ પરમાત્મા જ જેમ છે તેમ પ્રકાશે છે. અથવા અજ્ઞાનદશામાં પૂર્વે અનુભૂત પ્રપંચગત પારમાર્થિક સત્યત્વની દૃષ્ટિ, તે સત્યત્વદૃષ્ટિ અદ્વૈત-શાસ્ત્રના શ્રવણજન્ય જ્ઞાને કરી નાશે છે; તે પછી વ્યવહારક્ષમત્વે કરી પ્રપંચનું વ્યાવહારિકત્વ પ્રતીત થાય છે, તે વ્યાવહારિકત્વ, શ્રવણના મનનથી પ્રાદુર્ભૂત પરોક્ષવિજ્ઞાનેકરી નાશે

૧. પ્રેમ-સ્નેહનું પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન. ૨. વિચિત્રકાર્યજનકત્વ આકાર છે જેનો એવી માયા.

છે; તે પછી પ્રતીતિકાલસ્થાયિત્વે કરી જગત્નું પ્રાતિભાસિકત્વ સ્ફુરે છે, તે પ્રાતિભાસિકત્વ, નિદિધ્યાસનથી પ્રાદુર્ભૂત સમ્યક્જ્ઞાને કરી પ્રારબ્ધાદિ કર્મત્રયના નાશે કરી વિનાશે છે. એમ ત્રિધા આત્મમાયા નાશે છે. અને બ્રહ્માત્મત્વનું જ્ઞાન થાય છે. એ આત્મજ્ઞાન કિંવા તત્ત્વજ્ઞાન સમકાલ જ વિદ્વાન્ મુક્ત થાય છે.

આત્માનાત્મવિવેક નામે પ્રકરણ ગ્રંથમાં શંકરભગવાન્ આત્મા-અનાત્માનું લક્ષણ આ પ્રકારે વર્ણે છે:—

“દૃશ્યં સર્વમનાત્મા સ્યાદૃગેવાત્મા વિવેકિનઃ
આત્માનાત્મવિવેકોઽયં કથ્યતે ગ્રંથકોટિભિઃ॥”

‘વિવેકીને દૃશ્ય સર્વ અનાત્મા થાય, દૃક્-દ્રષ્ટા—જ આત્મા થાય. આત્મા અનાત્માનો એ વિવેક ગ્રંથનાં કોટિઓંકરી થાય છે.’

દૃક્ દૃશ્ય.

આત્મા નામ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-કારણ-શરીર ત્રયથી વિલક્ષણ, પંચકોશથી વ્યતિરિક્ત, અવસ્થા ત્રયનો (જાગ્રત્-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ એઓનો) સાક્ષી, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ. ‘સત્’ સ્વરૂપ નામ કોઈથી પણ અવાધ્યમાનત્વે કરી કાલત્રયમાં પણ એકરૂપે વિદ્યમાન વસ્તુ. ‘ચિત્’ સ્વરૂપ નામ સાધનાન્તર નિરપેક્ષતાએ કરી સ્વયંપ્રકાશમાન હોઈ, સ્વમાં આરોપિતસર્વપદાર્થઅવમાસક વસ્તુ. ‘આનન્દ’ સ્વરૂપ નામ નિત્યનિરતિશયપરમપ્રેમાસ્પદ.

એ આત્મા દ્વિવિધ છે; ईશ્વર અને જીવ. તેમાં શુદ્ધ અશુદ્ધ ભેદથી એ બે—ईશ્વર અને જીવ—પણ દ્વિવિધ છે. તેઓમાં માયા-ઉપાધિત્વે કરી અશુદ્ધ ईશ્વર, અને અવિદ્યા-ઉપાધિત્વે કરી અશુદ્ધ જીવ, ભેદ વ્યવહારના હેતુ છે. ઉપાધિત્વરહિત શુદ્ધ ईશ્વર અને શુદ્ધ જીવ અભેદ વ્યવહારના હેતુ છે. તેઓમાં દેહત્રયવિશિષ્ટ અશુદ્ધ જીવ એ અપકૃષ્ટ છે; અને માયા અને

માયાનાં કાર્ય ઇથી વસ્તુતઃ શૂન્ય પરંતુ ઇઓનો આશ્રયભૂત હોવાથી સર્વનું કારણ જે ઈશ્વર ઇ સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

અનાત્મા નામ અનૃત-જડ-દુઃખાત્મક સમષ્ટિવ્યષ્ટિ-આત્મક સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-કારણ-શરીરત્રય. તેમાં અનૃત નામ કાલ-ત્રય-વિપે અવિચ્છિન્ન વસ્તુ. જડ નામ સ્વવિષય પરવિષય જ્ઞાનરહિત વસ્તુ. દુઃખ નામ અપ્રીતિરૂપ વસ્તુ.

ઇ ચિત્-જડરૂપ વૈલક્ષણ્યથી, પ્રકાશ અને તમ સમ વિ-ભક્ત 'આત્મા' અને 'અનાત્મા' ઇ ઉભયનો અવિવેક ઇ જ પ્રાણીને બંધનું કારણ છે. અને ઇ આત્મા અનાત્મા ઇઓનો વિવેક ઇ મોક્ષનું કારણ છે.

અનન્યલભ્ય વેદાન્તનો વિષય-અદ્વિતીય બ્રહ્માત્મત્વ-તેના જ્ઞાનથી પરમ પુરુષાર્થ જે સર્વાત્મભાવની અભિવ્યક્તિ, ઇ રૂપ સાક્ષાત્ ફલ થાય છે.

સ્થૂલ-લિંગ-દેહથી વ્યતિરિક્ત મુખ્યાત્મા-પુરુષ-ચિદ્રૂપ-સાક્ષી, તે મુખ્યાત્મામાં જ જગત્કારણ પરમાત્માને, વેદાન્તમ-હાવાક્યોદ્ધારા, દેખે છે.....પરમાત્મા જ સર્વ જગત્નું ઉપા-દાન છે, ઉપાદાન વિના કાર્યરૂપ કંઈ વસ્તુ છે જ નહિ. જેમ મૃત્સુવર્ણાદિ વિના ઘટકુંડલાદિ વસ્તુનું અદર્શન છે-વસ્તુ છે જ નહિ-તેમ. ઇથી જગત્કારણ પરમાત્માને સ્વાત્મત્વે કરી દેખતાં સર્વ જગત્ને પળ સ્વાત્મત્વે કરીને જ (વિદ્વાન્) દેખે છે. ઇમ મુખ્યાત્માના સ્વાત્માના-ઈશ્વરત્વને અને અશેષ જગત્રૂપત્વને ઉપનિષદો પ્રતિપાદન કરે છે.

૧ '(મુખ્ય) આત્મામાં જ (પરમ) આત્માને દેખે છે,' ઇમ આધાર-આધેય-ભેદ પ્રતીત થાય છે, ઇ,-રાહુનું શિર-ઇની પેઠે, ઇક જ વસ્તુમાં ઔપચારિક છે. જીવાત્માને જ પરમાત્મત્વે કરી, વેદાન્તમહાવાક્યો ઇ (સાક્ષી) દેખે છે ઇમ અર્થ છે.

એવા અદ્વિતીયત્વના બોધથી પશ્ચાત્ અવિદ્યા નિવર્તે છે. એમ થયે રાહુથી (પૃથિવીની છાયાથી) વિમુક્ત ચંદ્રમા ઉજ્જ્વલ ભાસે છે, તેમ આચ્છાદિકા અવિદ્યાથી બોધે કરી વિમુક્ત આત્મા સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ ભાસે છે, અને તેના અદ્વિતીયત્વનો તથા આનન્દૈકરસત્ત્વનો આભિર્ભાવ થાય છે.

પદાર્થના પરિશોધનમાં પ્રસિદ્ધના અનુવાદે કરી અપ્રસિદ્ધ નિરૂપણીય છે—એવો ન્યાય છે. જીવમાંના આત્મા-અનાત્માનાસ્વરૂપ વિષયે વિવેક થયે, જગત્માંના આત્માઅનાત્મા-સ્વરૂપનું, કિંવા ચૈતન્યૈશ્વરના સ્વરૂપનું અને જડપ્રકૃતિના સ્વરૂપનું જ્ઞાન સુલભ થાય છે. તેથી આત્મજ્ઞાન જ પરમપુરુષાર્થીઓપ્રથમ સાધવા યોગ્ય છે.

આ જગત્માંના ગત તેમ જ વિદ્યમાન તત્ત્વવેત્તાઓનાં મતનો અન્ત કઈંક આ પ્રકારની એકાગ્રતામાં આવતો પ્રતીત થાય છે. પ્રસિદ્ધ એકદેશ સુસાધ્ય સ્વાનુભવથી સર્વાનુભવઅર્થ પ્રથમ આત્માનુ-‘અહં’નું-‘હું’નું-જ્ઞાન.

પ્રસિદ્ધ અશેષ વિશ્વ-યુષ્મત્-વિષયે અનુમાના-દિથી જાણવું સુતર—સુલભ થાય છે. અર્થાત્ પિણ્ડવિષયે યથાર્થ જાણ્યાથી બ્રહ્માણ્ડવિષયે જાણવું, કિંવા વ્યષ્ટિવિષયે જાણ્યાથી સર્માષ્ટિવિષયે જાણવું એ સંભવિત કોટિમાં આવે છે. તેથી પ્રામાણિક પુરુષો જ્ઞાનસિદ્ધિઅર્થ સારાસાર વિચારના ક્રમનો પ્રચાર આ પ્રમાણે રાખે છે:—અને જેમ પ્રકાશ વિના ઘટાદિ પદાર્થોનું ભાન થતું નથી તેમ વિચાર વિના કેવલ કર્મ-ઉપાસનલક્ષણ સાધનોપ્રકાર કરી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી, એ તો પ્રસિદ્ધ છે.

“કોઽહં કથમિદં જાતં કો વૈ કર્તાઽસ્ય વિદ્યતે ।

ઉપાદાનં કિમસ્તીહ વિચારઃ સોઽયમીદૃશઃ” ॥૧૨

અપરોક્ષાનુભૂતિઃ.

તે વિવેકવિચારનો આ ક્રમ છે. કર્તા ભોક્તા સુખી
 દુઃખી इत्यादि व्यवहियमाण व्यवहारનો
 વિવિધવિચાર
 ક્રમ. વહનકર્તા-વ્યવહારનું મૂલ-અહમ્ (હું) તે
 કોણ-શું સ્વરૂપ? એ પ્રથમ વિચાર છે.
 અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપ પ્રથમ યથાવત્ જાણવું, એ જ આદિકર્તવ્ય
 છે. તે સ્વસ્વરૂપ, અજ્ઞાન દશામાં, કર્તા ભોક્તાદિ લક્ષણવાળું
 પ્રતીત થાય છે એવું જ છે કિંવા તેથી વિલક્ષણ છે. એનો
 અનેક પ્રમાણોએ કરી નિર્ણય કર્તવ્ય છે. એ વિષયે વિચાર એ જ
 'આત્મવિચાર' છે.

પશ્ચાત્ આ સ્થાવરજંગમાત્મક જગત્ કયાંથી 'જાત' નામ
 જાયું છે. જગત્નું અધિષ્ઠાન શું છે? તથા આ જગત્નો કર્તા
 (ઉત્પાદક) કોણ છે? જીવોનાં અદૃષ્ટ, કિંવા ईश्वर, કિંવા
 અન્યત્ કહ્યું. આ જગત્વિષયે ઉપાદાન શું છે? એ વિષયે
 વિચાર એ જ જ્ઞાનપ્રકાશક વિચાર છે.

આત્મવિચાર કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે:-અજ્ઞાનરૂપ અધિ-
 ણાનથી-ઉત્પત્તિસ્થાનથી-જાત (થઈ) અને જેનો કર્તા સં-
 કલ્પ છે, એવો આ નામરૂપાત્મક અજ્ઞાનપ્રભવ સર્વ દૃશ્ય જડ-
 વર્ગ-દેહ ઇન્દ્રિય સંઘાતથી તે બ્રહ્માણ્ડ સુધી-છે તે આત્મા હું
 નથી કિન્તુ એથી વિલક્ષણ સર્વવિક્રિયારહિત આત્મા છે.

૧. 'અહમ્' શબ્દસંબંધમાં આવી કલ્પના છે. અ આદિ (૧૬) સ્વર, તથા ક
 થી હ સુધીના (૩૩) વ્યંજન મળી કુલ (૪૯) વર્ણ છે. તે અ થી હ પર્યંતનો
 પ્રત્યાહાર જેમાં સર્વ વર્ણો—અક્ષરો—આવી જવાથી સમસ્ત નામો અને રૂપો પણ
 આવી ગયાં ગણાય છે, તે જ કારણથી જ તે 'જીવ' શબ્દનો વાચક છે. સર્વ-
 દૃશ્યવર્ગ જીવભાવને અવલમ્બીને જ છે, તેનું પ્રથમ સ્ફુરણ 'અહં' છે. એ
 'અહં' સંજ્ઞા થયાનું કારણ એ જ છે કે, તે 'અહં' પ્રત્યાહારમાં સમસ્ત નામ-
 રૂપ અન્તર્ગત થાય. વાણીનું સાધન સર્વવર્ણોનો પ્રત્યાહાર 'અહ' એ કંઠસ્થાનથી
 ઉદ્ભવી તેનો ઓષ્ઠસ્થાન 'મ્' કારમાં અંત આવી 'અહમ્' શબ્દ થાય છે. તે સૂ-
 ચવે છે કે સર્વ વાચ્યનો આરંભ અને અંત 'અહમ્' માં જ છે.

મનુષ્યમાત્રમાં પ્રથમ ‘અહં’ બુદ્ધિ સમાના—एका—જ હોવાથી અનેક જલપાત્રોમાં એક જ સૂર્યવત્ સજાતીયવિજાતીયભેદરહિત એક જ, સર્વનો પ્રકાશક, જ્ઞાતા, સાક્ષી, અહંપ્રત્યયવેદ્ય એવો આત્મા છે, તે સત્યજ્ઞાનઆનંદઅદ્વયાદિલક્ષણ બ્રહ્મ જ છે. એ જીવ—બ્રહ્મનું કિંવા આત્મા-પરમાત્માનું એક્ય, જ્ઞાને કરી દેહાત્મભાવ દૂર થઈ અજ્ઞાનનો પ્રવિલય થતે, અનુભવસિદ્ધ થાય છે. તે આત્મવિચાર અનેક પ્રકારે કરાય છે.

“पञ्चानामपि कोशानामपवादे विभात्ययं शुद्धः ।
नित्यानन्दैकरसः प्रत्यग्रूपः परं स्वयं ज्योतिः॥१५३
आत्मानात्मविवेकः कर्त्तव्यो बन्धमुक्तये विदुषा ।
तेनैवानन्दी भवति स्वं विज्ञाय सच्चिदानन्दम्” १५४

શંકરવિરચિત વિવેકચૂડામણિ.

(જેમ વાપીસ્થ જલ તે વાપીમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા શૈ-વાલપટલોએ કરી ઢંકાય છે, એથી પોતે—જલ જળાતું નથી; તે શૈવાલને દૂર કરે સતે તૃષ્ણા-સંતાપહર પુરુષને સદ્યઃ સૌખ્ય-પ્રદ પરમશુદ્ધ સારું જલ પ્રતીત થાય છે; તેમ આત્માનો ઉપાધિ સ્વશક્તિ જે અપરાપ્રકૃતિ માયા તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અન્નમયાદિ પંચકોશોએ કરી આત્મા આવૃત થયો છે તે સમ્યક્ ભાસતો નથી.) તે પંચકોશોનો પણ અપવાદ થયે આ (આત્મા) નિત્યાનન્દૈકરસ સ્વયંજ્યોતિઃ પ્રત્યક્રૂપ પરમશુદ્ધ વિભાસે છે—સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. વિદ્વાને બંધથી મુક્તિ સારૂ આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કર્તવ્ય છે. તેણેકરીને જ સ્વરૂપને સચ્ચિદાનન્દ જાણીને (વિદ્વાન્) આનંદી થાય છે.

“देहोऽहमित्येव ज्ञेयं. बुद्धि-
र्देहे च जीवे विदुषस्त्वहंधीः ।

૧. લીલના પડદા, ઢાંકણાં. ૨. અધિષ્ઠાનશેષ.

વિવેકવિજ્ઞાનવતો મહાત્મનો

ब्रह्माहमित्येव मतिः सदात्मनि” ॥ ૧૬૩ ॥

શંકર-વિવેકચૂડામણિ.

‘દેહ હું’ એમ જ જડની (અજ્ઞાનીની) બુદ્ધિ હોય છે; વિદ્વા-
નની ‘અહં’ બુદ્ધિ તો દેહમાં અને જીવમાં હોય
અધિકારાનુસાર આત્મદર્શન. છે; અને વિવેકવિજ્ઞાનવાન્ મહાત્માની બ્રહ્માહં
(બ્રહ્મ હું) એમ જ મતિ સદાત્મામાં હોય છે.’

અગ્નિહોત્રાદિ યજનમાં અરણિના મન્થનેકરી અગ્નિનું ઉ-
ત્થાપન કરે છે. તેમાં પ્રથમ અરણિનાં બે કાષ્ઠ માત્ર હોય છે.
તેઓનું યથાવિધિ સંઘર્ષણ કરાય છે. તેથી તેમાં અગ્નિનું ઉ-
ત્પાદન થાય છે, અને તે ઉત્પન્ન અગ્નિ તે અરણિને અન્તે
સ્વસ્વરૂપ-અગ્નિસ્વરૂપ-કરે છે. પ્રથમ જે અરણિવિષે કાષ્ઠનો
અને તિરોહિત અગ્નિનો અભેદ હોઈ, તે અરણિ કાષ્ઠરૂપા માત્ર
પ્રતીતા થતી હતી, તેમાં તિરોહિત સામાન્ય અગ્નિ હતો, તે
સંઘર્ષણાદિ કરી પ્રકટ થતાં તે જ અરણિમાં કાષ્ઠ અને અગ્નિ
ઉભયભાગ પ્રતીત થઈ ભેદ પ્રતીત થવા માડે છે. અને અન્તે તે
ન્યૂનસત્તાક કાષ્ઠભાગનો અધિકસત્તાક અગ્નિસહ અભેદ થઈ
એ જ અરણિ અગ્નિરૂપા પ્રતીતા થાય છે.

ए दृष्टान्तसदृश स्वसंबन्धमा—અહંકારાદિ દેહાન્તવર્ગના
નિયન્તા આત્મા સંબન્ધમાં,—અજ્ઞાનીની, વિવેકીની, અને
જ્ઞાનીની, બુદ્ધિને ભિન્ના પ્રતીતિ થાય છે. સર્વ પ્રાણીઓ
જડચેતનમય છે; તેમાંથી અજ્ઞાનીઓને દેહમાં જ આત્મ-
બુદ્ધિ હોય છે. જેમ અરણિ પ્રથમ કાષ્ઠરૂપ દેખાય છે
તેમ આત્મા, અજ્ઞાનીઓને દેહરૂપ પ્રતીત થાય છે. અર્થાત્
જડ ચેતનનો અભેદ પ્રથમ જડ દેહરૂપે જ પ્રતીત થાય છે. એ
અજ્ઞાનજન્ય અભેદને દૂર કરવા કલ્પિતભેદરૂપ વિવેક કર્તવ્ય

છે. તે વિવેકથી, જેમ સંઘર્ષણથી અરણિમાં અગ્નિ પ્રકટિત થઈ કાષ્ઠ તથા અગ્નિ બે દેખાય છે તેમ, આત્મામાં જડ ચેતન બે ભાગ જણાય છે. અર્થાત્ જડદેહ તથા ચેતનઆત્મા એવો ભેદ વિવેકથી વિદ્વાનોને આત્મામાં જણાય છે. એ ભિન્નસત્તાક જડચેતનમાંથી ન્યૂનસત્તાક જડ પદાર્થનો બાધ થઈ, અધિકસત્તાક ચેતનનું અવશેષ રહેવું એ ‘બાધકૃત અભેદ’ છે. અને તે જ વાસ્તવિક અભેદ એ તત્ત્વજ્ઞાન છે. અવે જ્યારે વિવેકવિજ્ઞાનથી યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાની મહાત્માને, જેમ અરણિ અન્તે કેવલ અગ્નિરૂપા પ્રતીત થાય છે તેમ, આત્મા ચેતનરૂપ-બ્રહ્મરૂપ-પ્રતીત થાય છે. અર્થાત્ તત્ત્વદર્શી પુરુષ, સર્વ ઉપાધિના બાધપૂર્વક, જીવને શિવરૂપ, આત્માને પરમાત્મારૂપ,—આત્મા પરમાત્માનો અભેદ—દેખે છે. પ્રતિબંધક ઉપાધિએ કરી તત્ત્વનું તિરોધાન હોય છે. તે ઉપાધિનો બાધ થયે આત્મતત્ત્વ પ્રકટે છે.

રાસાયનિકો પ્રયોગથી સિદ્ધ કરે છે કે,—અંગારમાં (કોયલામાં) હીરારત્નનું તત્ત્વ છે. અંગારનો મલિન ઉપાધિ દૂર થઈ તત્ત્વભાગ અવશેષ રહે એ અંગારનું તત્ત્વ, તે, હીરારત્ન જ છે. તેમ ‘પાપો-હમસ્મિ’ એવા જીવભાવનો અહંકારાદિ દેહાન્ત ઉપાધિ, વિવેક વિજ્ઞાનદ્વારા દૂર થયે, તે જીવનું અધિષ્ઠાન મૂલતત્ત્વ અવશેષ રહે તે શોધિત જીવ. એ શિવ—જીવાત્મા એ પરમાત્મા—એ જ છે. અને તે નિરુપાધિકા બ્રહ્મણિષ્ઠામાં ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ એવું જીવનું સ્વરૂપ રહે છે; ઇટલું જ નહિ કિન્તુ સર્વાનર્થબીજભૂતા અવિદ્યા અપકૃષ્ટમાણા, અને વિદ્યા ઉત્કૃષ્ટમાણા થયે, સર્વાત્મભાવ-સર્વાત્મૈક્યભાવ-પ્રકટિત થાય છે. જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયે પરમાર્થ તત્ત્વ જ્ઞાત થાય છે, અને પરમાર્થ

અભ્યાસથી કા-
લનો પાક થતાં
આત્મદર્શન.

તત્ત્વ જ્ઞાત થયે સર્વ દ્વૈતનો ઉપશમ થાય છે; અને તેમ થયે અદ્વૈત સિદ્ધ છે. દ્વૈતનો બાધ થઈ અદ્વૈતનું—બ્રહ્મૈકત્વનું—દર્શન એ જ મોક્ષ છે. પરંતુ એ પરમગતિની પ્રાપ્તિ વહુ જન્મોના અન્તે સુદુર્લભ જ્ઞાનવાન્ મહાત્માને જ થાય છે.

“બહૂનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપચ્યતે” ।

મં. ગી. અ. ૭/૧૯॥

એ પરમપુરુષાર્થપ્રદ બ્રહ્માત્મૈકત્વની પ્રાપ્તિ એમ દુર્લભ છે. તેનું સાક્ષાત્સાધન અવિદ્યાનિવર્તક જ્ઞાન છે. તે ઉત્પાદ્યમાન જ્ઞાન તત્ત્વિપરીત અજ્ઞાનને, પ્રકાશ તમવત્, અવશ્ય વાધે છે. તે જ્ઞાનસારુ, તત્પદ બ્રહ્મ અને ત્વંપદ આત્મા એઓનો વાક્યાર્થ જે બ્રહ્માત્મૈકત્વ તેનો વારંવાર વિચાર કર્તવ્ય છે. તે વિચારના પરિપાકને અન્તે જ્ઞાનદ્વારા નિઃશ્રેયસ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ એ સર્વોત્તમ મહત્ફલના લાભાર્થે સધૈર્ય પ્રયત્ન પળ તેવો જ ભગીરથવત્ કર્તવ્ય છે. પંચદશીકાર વિદ્યારણ્ય મુનિ વદે છે કે:—

“કાલેન પરિપચ્યન્તે કૃષિર્ગર્ભાદયો યથા ।

તદ્વદાત્મવિચારોઽપિ શનૈઃ કાલેન પચ્યતે” ॥૩૭॥

‘જેમ કૃષિ (ખેતી) ગર્ભઆદિ કાલે કરી પાકે છે—ફલપ્રદ થાય છે—તેમ આત્મવિચાર પળ ધીરે ધીરે કાલે કરી પાકે છે—જ્ઞાનરૂપ ફલપ્રદ થાય છે. જે શાસ્ત્રજ્ઞાનથી જ્ઞાતપદાર્થ—સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ બ્રહ્માત્મૈકતા—તેનું, તથૈવ—તે જ પ્રમાણે,—સ્વાનુભવકરણ તે વિજ્ઞાન વદાય છે.

સચ્ચિદાનન્દવિપે સંસ્થા સંવંધમાં અતિશય ધૈર્યની તથા અભ્યાસની અપેક્ષા છે. જે નિત્ય ફલપ્રદ છે, તેને ફલદાનનો અવસર આવતાં વિલંબ થાય છે. અમુક સમય સુધી તેનાં ફલ ગર્ભમાં રહી પછી તે વ્યક્ત, વર્ધમાન, પરિપક્વ, અને

સુસ્વાદુ, ઉપયોગિ, અને સિદ્ધિપ્રદ થાય છે. વિશેષે કરી માલતી ચંપકાદિ ઉત્તમ પુષ્પરાજ તથા આમ્રાદિ ઉત્તમ ફલરાજ સંબંધમાં એ નિયમ અસ્ખલિત પ્રવર્તે છે. આમ્રફલના વીજમાં, અંકુરમાં, સ્કંધમાં, શાખામાં, પત્રમાં, પુષ્પમાં અને ફલમાં

પણ—, જે પરિપક્વ આમ્રફલમાં સુસ્વાદ હોય પરિપાકમાં સુસ્વાદ.

છે તે—સુસ્વાદ અભિવ્યક્ત થતો નથી. જેણે અતિસુસ્વાદુ આમ્રફલનો સ્વાદ લીધો નથી, એવા કોઈ અજ્ઞ પ્રતિ પરમ કારુણિક આમ્રજન આમ્ર ફલની ઉત્કૃષ્ટતાનું નિરૂપણ કરી તેના દ્રુમનું વીજ આપીને તેમાંથી ફલ ઉત્પન્ન કરવાનો વિધિ કહી, તેના અનુપમ ફલથી થતા નિરૂપમ લાભની તથા તે દ્રુમની છાયા શીતલતાદિથી થતા અનેક લાભની પ્રશંસા કરે, તે સાંભળી તે અજ્ઞ તે વીજને રોપી, પછી તેના અંકુરાદિથી ફલપર્યન્ત ઉત્તરોત્તર સ્થિતિમાં તે આમ્રનિરૂપિત પરિપક્વ ફલનો સ્વાદ ચાખવાની આશા રાખે તો તે પરિપૂર્ણ થાય નહિ. એ અનુત્તમ ફલનો સુસ્વાદ, તે ફલની પરિપાકદશામાં જ આવે છે. તે સંપૂર્ણપક્વતાપર્યન્ત તે દ્રુમની યથાવિધિ સેવા કરવી જ જોઈએ; અને ધૈર્ય રાખવું જ જોઈએ. તેમ થયે એ અનુપમ ફલની પ્રાપ્તિ અને ભોગ થાય છે. અન્નાદિસંબંધમાં પણ તેઓનો પાક થયે કઈંક અપરજ સ્વાદ થાય છે. એ દૃષ્ટાન્તાનુસાર તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધમાં છે. પુરુષકારેકરી તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોનો સન્ધાવ કરવો અને તેની પ્રાપ્તિનાં વાધનોનો અભાવ કરવો એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. પછી કોઈ આમ્ર મહાત્માથી તેનો વિધિ યથાર્થ સમજવો જોઈએ. અને પશ્ચાત્ તદનુસાર અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે. એ સર્વ કૃત્ય સમાપ્ત થયે ફલસિદ્ધિ થાય છે. તેમાં પ્રમાદરહિતતા, વહુ ધૈર્ય, સદાગ્રહ, સદભ્યાસાદિની અપેક્ષા

છે. તેવા યથોક્તકારી ભગીરથપ્રયત્નવાનને અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે સમયે જ આત્યન્તિક સુખ-રૂપ અનુત્તમ ફલના સુગંધસુસ્વાદનો આવિર્ભાવ થાય છે; અને જ્ઞાનનિષ્ઠા થયે સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થઈ—મનવાણીને અ-પ્રાપ્ત્ય એવા—સ્વારાજ્યસામ્રાજ્યના અલૌકિક નિત્ય સુખમય થવાય છે.

વુદ્ધિમાન્ શ્રેયઃસાધકોઽ, કપોલકલ્પિત કાલે ફલ-
 સિદ્ધિ ન થયે, કર્તવ્યમાં પ્રમાદ તથા અના-
 સર્વત્ર સચ્ચિદા-
 નંદદર્શન. સ્થા કરવાં નહિ. એ હિતકારક તથા ફલ-
 સાધક છે. ધૈર્ય રાખી જે સદ્ગામી જન ફલ-
 પ્રાપ્તિપર્યન્ત પ્રમાદરહિત પ્રવર્ધમાન વર્તે છે તેને સદાપ્રાપ્ત સ-
 ચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે એ નિઃસંદેહ છે. જેમ પ્રાણિપદાર્થોના રૂપમાત્રનું ગ્રહણ કેવલ ચક્ષુ જ કરી શકે છે, તેમ આ વિશ્વના સત્યસ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદમાત્રનું ગ્રહણ કેવલ પ્રવુદ્ધ જ કરી શકે છે. ચક્ષુ જેમ સર્વત્ર રૂપમાત્ર જ દેખે છે તેમ પ્રવુદ્ધ સર્વત્ર સચ્ચિદાનંદ જ અનુભવે છે.

“સત્યજ્ઞાનાનંદં પ્રકૃતં પરમાત્મરૂપમદ્વૈતમ્ ।

અવબોધયન્તિ નિશ્ચિલાઃ શ્રુતયઃ સ્મૃતિભિઃ સમં
 સમસ્તાભિઃ” ॥

શંકરવિરચિત સ્વાત્મનિરૂપણ. ૬૫.

દૃશ્ય પ્રપંચના વિલાપનેકરી દ્વૈતરહિત સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપ પરમાત્મરૂપ એક બ્રહ્મ જ અવશિષ્ટ રહે છે, તે જ્ઞેય સ્વ-રૂપને જ સમસ્ત સ્મૃતિઓ સહિત નિશ્ચિલ શ્રુતિઓ બોધે છે—પ્રતિપાદે છે.

સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા જ આ દૃશ્ય જગત્ વિવર્તરૂપે ભાસે છે. આ દૃશ્યમાન સર્વ જગત્ બ્રહ્મ જ છે એમ પરમહિતૈષિણી

શ્રુતિ, શ્રવણમનનાદિએકરી પરિપક્વમનના સુકૃતી પુરુષવ-
રોને બોધે છે. અને તે જ સત્ય છે. કારણ વિદ્વાનોનો અનુભવ
પણ આવો જ છે કે:—‘સર્વાત્મક સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મ જ એક અ-
દ્વિતીય છે, કિંચિત્ અન્ય નથી જ’. એ ભગવતી શ્રુતિનાં મહા-
વાક્યોના પશ્ચાત્ અને વિદ્વદ્અનુભૂતિની પૂર્વે, મધ્યમાં યુ-
ક્તિઓની અપેક્ષા છે, તેઓની સંપૂર્તિ સકલસન્દેહનાશક
પરમદયાલુ ગુરુ કરે છે.

તિયુક્તિઅનુભૂતિએકરી જગત્જીવપરમાત્માના ભેદના
જ્ઞાનમાં અસંખ્ય યુક્તિઓ છે. તેમાંથી, સર્વત્ર સ-
ર્વાત્મક ઓતપ્રોત સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે તેની અનુભૂ-
તિના પ્રદર્શનસારૂ, એક આ પ્રકાર પણ છે:—

જગત્-જીવ કિંવા સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિ એઓમાંના અસંખ્ય પદાર્થો
અસંખ્ય નામરૂપના હોય છે. પરંતુ તે સર્વેમાં અનુગત જે
‘સત્તા’ એટલે ‘છેપણું’; ‘સ્ફુરતા’ એટલે ‘જળાવાપણું-
જ્ઞાન-ચલનવલનસામર્થ્ય’; અને ‘પ્રિયતા’ એટલે, ‘સુખસાધન-
તાનું જ્ઞાન થયે જેનો સંગ્રહ કરવાનો પ્રીતિભાવ થાય છે તે’;
એ સર્વે, અધિષ્ઠાન પરમાત્માના સત્-ચિત્-આનન્દ સ્વરૂપ-
ના જ પ્રતાપી અંશોથી છે. એ પદાર્થોમાંથી પરમાત્માનાં સત્તા-
જ્ઞાનનો વિયોગ થયે તે પદાર્થોનું છેપણું તથા જ્ઞાન જાય
છે તો પ્રીતિ તો ક્યાંથી જ રહે. એથી સિદ્ધ છે કે પદાર્થોનો
આત્મા, સર્વાત્મક ભૂમા-બ્રહ્મ-જ છે.

પ્રકૃતિનું પરિણામ જે જગત્, તેના તમોગુણપ્રધાન સ્વતત્ર-
ચલન-વલનશૂન્ય અખિલ અચેતન મૃત્તિકા કાષ્ઠાદિ પદાર્થોમાં
સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપમાંના ‘સત્તા’ રૂપનો જ આવિર્ભાવ પ્રતીત
થાય છે. જગત્ના રજોગુણપ્રધાન ચલનવલનસમર્થ અ-
ખિલ જડઉપાધિસંયુક્ત પ્રાણી આદિ ચેતન પદાર્થોમાં સચ્ચિ-

દાનન્દસ્વરૂપમાંનાં 'સત્તા-સ્ફુરતા' એ દ્વિરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે. અને તે જ જડઉપાધિસંયુક્ત ચેતન પ્રાણિપદાર્થોનો આનન્દપ્રતિબંધક ઉપાધિ, કોઈ પણ નિમિત્તથી દૂર થાય છે ત્યારે, તે પ્રાણિપદાર્થરૂપ જગત્ સત્ત્વગુણપ્રધાન થાય છે; અને તેઓમાં 'સત્તા-સ્ફુરતા-પ્રિયતા' એ પૂર્ણ ત્રિરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે. એ પ્રકારે જગત્-કિંવા સમષ્ટિ-સંબંધમાં છે.

જીવ કિંવા વ્યષ્ટિ સંબંધમાં આ પ્રકારે છે:—

જીવમાં (દેહીમાં) જડ-ચેતન, કિંવા પ્રકૃતિ-પુરુષ, અનાત્માઆત્મા ઉભય પ્રતીત થાય છે. તેમાં આત્મભાગ છે એ તો સદા સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ જ છે. અનાત્મભાગ દેહાદિ—જે અવિદ્યાનું પરિણામ છે—તે દેહાદિમાં આત્માને અવિદ્યાના સત્ત્વરજ-સ્તમોગુણો બાંધે છે. વાહ્યાન્તર્ના કોઈ નિમિત્તકારણથી તમોગુણ પ્રવર્તે છે, ત્યારે તે અન્તઃકરણવિશિષ્ટ જીવના જ્ઞાનને આવરણ થઈ તે જીવ પ્રમાદી, આલસુ, મૂઢ, થાય છે; તેમાં સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ આત્માના 'સત્તા'રૂપનો જ આવિર્ભાવ પ્રતીત થાય છે; રજોગુણ પ્રવર્તે છે, ત્યારે જીવને તૃષ્ણા અને આસંગ થઈ, તે જીવ પ્રવૃત્તિમાન્, લોભી, કર્મી દુઃખી થાય છે; તેમાં સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ આત્માના 'સત્તાસ્ફુરતા' એ દ્વિરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે. તમોગુણવતી તથા રજોગુણવતી વૃત્તિને આસુરી વૃત્તિ કહે છે; અને સત્ત્વગુણવતી વૃત્તિને દૈવી વૃત્તિ કહે છે. અને સત્ત્વગુણ પ્રવર્તે છે ત્યારે જીવ પ્રકાશક અને નિરુપદ્રવ થઈ નિવૃત્તિમાન્, જ્ઞાની, સુખી, થાય છે; અને તેમાં સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ આત્માના 'સત્તા સ્ફુરતા પ્રિયતા' કિંવા સચ્ચિદાનન્દ એ ત્રિરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે.

આ જગત્નું કેન્દ્ર સૂર્ય તેમાં આકર્ષણ, પ્રકાશ, ઉષ્ણતા, એ

ત્રય પ્રતીત થાય છે. અન્ધકાર સમયે આ પૃથિવી સૂર્યથી વિ-
મુક્ત હોવાથી તે ઉપર કેવલ આકર્ષણનો આવિર્ભાવ પ્રતીત
થાય છે; અરુણોદય સમયે પૃથિવી ઉપર આકર્ષણ તથા
પ્રકાશ એ દ્વયનો આવિર્ભાવ થાય છે; અને પૃથિવી સૂર્યને
સંમુખ થયે આકર્ષણ પ્રકાશ ઉષ્ણતા એ ત્રયનો આવિર્ભાવ
પ્રતીત થાય છે.

એ સર્વ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, વસ્તુના સર્વ
ગુણના આવિર્ભાવ થવાનો આધાર તેના ગ્રાહકના અધિકાર
ઉપર છે.

સત્-ચિત્-આનન્દ એ ભિન્ન છે નહિ, કિન્તુ ગ્રાહકની વૃ-
ત્તિના ભેદેકરી ભેદ જેવું પ્રતીત થાય છે.

ચંપકમાલતી ગુલાવ આદિ પુષ્પરાજ, આમ્રાદિ ફલરાજ,
એઓમાં સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ છે. તેઓનું પૃથક્ પૃથક્ ઇન્દ્રિય-
દ્વારા ગ્રહણ થાય છે; સ્પર્શ ત્વક્-ઇન્દ્રિયદ્વારા જ ગ્રહણ થઈ
શકે છે; રૂપ ચક્ષુરિન્દ્રિયદ્વારા જ ગ્રહણ થાય છે; इत्यादि.
તેમ અન્તઃકરણની પૃથક્ પૃથક્ વૃત્તિ અનુસાર સત્-ચિત્-
આનન્દનું ગ્રહણ થાય છે.

અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ ત્રિધા છે:—સાત્વિકી, રાજસી,
તામસી, કિંવા શાન્તા, ઘોરા, મૂઢા. એ સર્વ

અન્તઃકરણની
સાત્વિકાદિ ત્રણ
વૃત્તિઓ.

વૃત્તિઓમાં પરમાત્માની સચ્ચિત્સ્વભાવતાનું
પ્રતિબિંબ થાય છે; પરંતુ શાન્તા સાત્વિકી વૃ-

ત્તિમાં જ પરમાત્માના સચ્ચિત્સ્વભાવસહ આનન્દસ્વભાવ પણ
વિશેષે પ્રતીત થાય છે. અર્થાત્ સાત્વિકીવૃત્તિ જ પરમાત્માના
સમગ્ર સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપની અભિવ્યંજિકા છે. અનેક ઘટ કૂપ
સરોવરાદિ જલાશયોમાં એક જ પ્રતિબિંબિત ચંદ્રમાના સમાન,

અનેક પ્રાણીઓના અન્તઃકરણરૂપ ઉપાધિઓમાં એક જ સચ્ચિ-
દાનન્દ પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ થાય છે. જેમ સમલ જલમાં
પ્રતિબિંબિત તે ચંદ્ર અસ્પષ્ટ દેખાય છે, અને નિર્મલ જલમાં
પ્રતિબિંબિત ચંદ્ર વિસ્પષ્ટ દેખાય છે; તેમ સમલ તામસીરા-
જસી વૃત્તિઓમાં પરમાત્માનો આનન્દઅંશ અસ્પષ્ટ-તિરોહિત-
રહેછે, તે નિર્મલ સાત્વિકી વૃત્તિમાં વિસ્પષ્ટ આવિર્ભૂત થાય છે.

જેમ અગ્નિનાં ઉષ્ણપ્રકાશમાંથી જલમાં ઉષ્ણતા માત્ર
આવી શકે છે, પ્રકાશતા આવતી નથી, પરંતુ કાષ્ઠમાં ઉષ્ણતા
પ્રકાશતા ઉભય આવી શકે છે; તેમ તામસી રાજસી વૃત્તિ-
ઓમાં પરમાત્માના સચ્ચિત્સ્વરૂપમાત્ર વ્યક્ત થાય છે—પ્રકટે
છે, પરંતુ સાત્વિકી વૃત્તિમાં સત્-ચિત્-આનન્દ-સ્વરૂપ અંશત્રય
વ્યક્ત થાય છે. અન્તર્મુખ સાત્વિકી વૃત્તિમાં વિદ્યા તથા
एकाग्रता स्थिरा થયે તે અભિવ્યંજિકા વૃત્તિમાં અખંડાકરસા-
ત્મતા પામી સચ્ચિત્-આનન્દ-ઘન અભિન્નરૂપે પરમાત્મા અભિ-
વ્યક્ત થાય છે.

“યથા સૂર્યસ્તમઃ સર્વં પ્રકાશીકુરુતે તથા ।

અનુજ્ઞાતા જગત્સર્વં સ્વાત્મમાત્રં કરોતિ હિ ॥૭૬॥

दाह्यं दग्ध्वा यथा वह्निर्निर्व्यापारोऽवशिष्यते ।

અનુજ્ઞૈકરસસ્તદ્વજ્જ્ઞાત્રઃ પરિશિષ્યતે” ॥ ૭૭ ॥

અનુભૂતિપ્રકાશે દેવવિદ્યા. અ. ૨૦.

‘જેમ સૂર્ય સર્વ અંધકારને પ્રકાશમય કરે છે તેમ અનુભ-
વિતા આત્મજ્ઞાની સર્વ જગત્ને આત્મમાત્ર—સચ્ચિદાનન્દસ્વ-
રૂપ—કરે છે. જેમ અગ્નિ, કાષ્ઠાદિ દાહ્ય પદાર્થોને બાલીને,
નિર્વ્યાપાર થઈ રહે છે તેમ અનુભવૈકરસ (પુરુષ) ચિન્માત્ર
અવશેષ રહે છે.’

વેદાન્તમર્યાદા. પરમનિઃશ્રેયસપ્રાપક તથા પરમાત્માનું અભિ-
વ્યક્તક વિશિષ્ટ વેદાન્ત તે વેદાન્તની મર્યાદા.

આત્મા સ્વતઃ ચિદાનન્દ અદ્વિતીય બ્રહ્માત્મસ્વરૂપ છે, પણ સ્વાશ્રયો સ્વવિષયો અવિદ્યા જે સ્વાનુભવગમ્યા અને સ્વા-
ભાસા છે, તેણે (અવિદ્યાએ) કરી સ્વાભાવિક ચિત્સદાનન્દ અ-
દ્વિતીય બ્રહ્માત્મભાવથી (તે આત્મા) પ્રચ્યુત (થઈ), અનાત્મા
(જડ) દેહાદિમાં આત્મભાવને પામ્યો સતો, અપ્રાપ્ત છે અ-
શેષ પુરુષાર્થ જેને, અને પ્રાપ્ત છે અશેષ અનર્થ જેને એવો, આત્મા
અવિદ્યાકામકર્મોષ પરિકલ્પિત જ સાધનોવતે 'ઈષ્ટની પ્રાપ્તિ
અને અનિષ્ટની પરિહૃતિ (નિવૃત્તિ) આકાંક્ષતો અનુષ્ઠિત
લૌકિકવૈદિકસાધનવતે પણ, મોક્ષનામે પરમપુરુષાર્થરૂપ
સ્વાર્થ પ્રતિ ન પામતો, મકરાદિઓ જેવા રાગદ્વેષાદિઓએ અર્હિ
તર્હિ (આલોક પરલોકમાં) આકૃષ્યમાણ થતો, અને સુર-નર
તિર્યકૃઆદિ પ્રભેદે કરી ભિન્ના નાના યોનિઓમાં પરિવર્તમાન
(વારંવાર શ્રમતો) અને મોમુહ્યમાન (બહુ ભ્રાન્તિથી મૂર્છિત થઈ
સંસારને પ્રાપ્ત થતો) સંસરતો સતો, પુણ્યવશાત્ ઈશ્વરાર્થ
વેદોદિત કર્મના અનુષ્ઠાનવતે કષ્ટેકરી રાગાદિમલ ગયા છે

૧. ભગવાન્ સનત્સુજાતે વિદુરના યોગબલથી પ્રાપ્ત થઈ, શોકમોહથી અભિ-
તપ્ત ધૃતરાષ્ટ્રને બ્રહ્મવિદ્યાવતે પૂર્ણાનન્દ પરમાત્માના પરમપદરૂપ સ્વારાજ્યે સ્થાપવા
સારુ જે ઉત્તમ ઉપદેશ કર્યો છે તે સનત્સુજાતીયના ભાષ્યમાં પરમકારુણિક
શંકર ભગવાન્ ઉપોદ્ધાતરૂપે જે વદે છે તે વેદાન્તમર્યાદા. ૨. 'સ્વ' નામ
આત્મા-પરમાત્મા-બ્રહ્મ છે 'આશ્રય' નામ આધાર જેનો એ 'સ્વાશ્રયા'.
સ્વ-પ્રવા બ્રહ્મને આશ્રિતા હોવાથી 'સ્વાશ્રયા' ૩. 'સ્વ' નામ બ્રહ્મ તેને જ
'વિષય' નામ આવરણ કરનારી તેથી સ્વવિષયા. ૪. મનુષ્યના પોતાના (હું
કંઈ નથી જાણતો-મેં કંઈ ન જાણ્યું-એવા પ્રકારના) અનુભવે કરી જણાતી.
૫. ચિદાત્મા બ્રહ્મના પ્રકાશથી જ ભાસતી-જણાતી. ૬. ધનસ્ત્રીપુત્રાદિ 'લૌ-
કિક' સાધન. યજ્ઞાદિક 'વૈદિક' સાધન.

જેના, અને અનિત્યાદિ દોષના દર્શને કરી ઉત્પન્ન થયો છે. આ-મુત્ર ફલભોગમાં વિરાગ જેને, અને વેદાન્તોથી પ્રતીયમાન બ્રહ્માત્મભાવનો બુભુક્ષુ (બોધને-અવગતિને-ઇચ્છતો-જિજ્ઞાસુ) વેદોદિત શમદમાદિ સાધનસંપન્ન, (એવો વિશિષ્ટ અધિકારી થઈ) બ્રહ્મવિદ્ આચાર્ય પ્રતિ (વિધિપૂર્વક) સમીપ જઈ આચાર્યને અનુસારે (આચાર્યનું મન પ્રસન્ન થાય એવા વ્યાપારવતે) વેદાન્તના શ્રવણાદિ કરી ‘અહં બ્રહ્માસમિ’ (હું બ્રહ્મ છું) એ બ્રહ્માત્મતત્ત્વને યથાવત્ જાણીને, અજ્ઞાન અને તેનાં કાર્ય નિવૃત્ત થયાં છે. જેનાથી એવો બ્રહ્મરૂપે સ્થિત થાય છે એવી વેદાન્તમર્યાદા છે.

‘જ્ઞાન’ શબ્દ અનેકાર્થવાચક છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણના અનન્યલભ્ય અદ્વિતીય બ્રહ્માત્મતત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં એ જ્ઞાન શબ્દના પ્રયોગ વારંવાર થવાના. તે સંબંધમાં જ્ઞાનશબ્દના મુખ્ય અર્થ લક્ષમાં રાખવાની અપેક્ષા છે.

જે જ્ઞાને કરી સર્વ વિષય અવિશેષે-સામાન્યે-જણાય તે જ્ઞાન, સાધનજ્ઞાન વદાય છે. તે જ્ઞાનરૂપ સાધને કરી અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયે, જે જ્ઞાન-
જ્ઞાનના ભિન્ન અર્થ, પરમાત્મતત્ત્વ, આત્મસ્વભાવચૈતન્ય, સ્વસ્વરૂપસ્ફુરણ, સ્વયંજ્યોતિ, સ્વયંપ્રકાશ, જ્ઞાતિમાત્ર, કિંવા ચિન્માત્ર કેવલ વસ્તુ, એરૂપે-આવિર્ભૂત થાય છે, તે ચિત્તુપલક્ષિત સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ કેવલ સિદ્ધ જ્ઞાન, તે સાધ્યજ્ઞાનવાચક છે. એ સાધનજ્ઞાન, અને સાધ્યજ્ઞાન જે સિદ્ધજ્ઞાન, એ ઉભયમાં એક જ ‘જ્ઞાન’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. તથાપિ પ્રસંગવશ. અર્થમાં ભેદ હોય છે. એ અધિકારીએ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

સાધ્યજે સિદ્ધજ્ઞાન તે તો અખંડૈકરસ ચિન્માત્ર-ભાતિતા-માત્ર કેવલ વસ્તુ-એક જ છે. પરંતુ તે સદાપ્રાપ્ત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ

અર્થ સાધનજ્ઞાનના ઉપાધિભેદથી, અનેક ભેદ પ્રતીત

૧. (સિદ્ધજ્ઞાનનું)—ચૈતન્યનું—અનાદિમત્ત્વ સતે પળ તેની અભિવ્યક્તિકા અન્તઃ-કરણવૃત્તિ, ઇન્દ્રિયોના સન્નિકર્ષાદિએ કરી, ઉદ્ભવે છે, એથી વૃત્તિવિશિષ્ટચૈતન્ય આદિમત્ વદાય છે. જ્ઞાનના અવચ્છેદકત્વથી વૃત્તિવિષે જ્ઞાનત્વનો ઉપચાર થાય છે. અન્તઃકરણવૃત્તિઅવચ્છિન્નચૈતન્ય (જ્ઞાન) ‘પ્રમાણચૈતન્ય’ છે. અન્તઃ-કરણ અવચ્છિન્નચૈતન્ય ‘પ્રમાતૃચૈતન્ય’ છે. જ્ઞાનના વિષય ઘટાદિએ કરી અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય ‘વિષયચૈતન્ય’ કિંવા ‘પ્રમેયચૈતન્ય’ છે.

જેમ જલાશયમાંનું જલ, છિદ્રદ્વારા નીકળી કુલ્યાત્માએ (નીકના આ-કારે) થઈ કેદારો પ્રતિ (વચારાઓ પ્રતિ) પ્રવેશી કેદારાકાર થાય છે; તેમ અન્તઃકરણ પળ ચક્ષૂરૂપ છિદ્ર આદિદ્વારા નીકળી ઘટાદિવિષયરૂપ કેદારદેશ પ્રતિ-પ્રવેશી ઘટાદિવિષયાકારે કરી પરિણમે છે, ત્યાં શરીરથી લઈને ઘટાદિવિષય-પર્યન્ત અન્તઃકરણનો નીકળા સમાન પરિણામ તે **વૃત્તિજ્ઞાન** છે. તે વૃત્તિએ કરી વિશિષ્ટચેતન (કિંવા ચૈતન્ય) તે **પ્રમાણચેતન** છે. અને વૃત્તિજ્ઞાનરૂપ જે અન્તઃકરણનો પરિણામ તે **પ્રમાણ**. જેમ કેદારમાં જલ જઈને કેદારના સમા-નાકાર થાય છે, તેમ ઘટાદિ જે વિષય છે તેઓમાં વૃત્તિ જઈને ઘટાદિના સ-માનાકારને પ્રાપ્તા થાય છે, તે વૃત્તિએ અવચ્છિન્ન જે ચેતન તે **પ્રમાચેતન**. જ્ઞાનના વિષય ઘટાદિએ કરી અવચ્છિન્નચેતન તે **વિષયચેતન** કિંવા **પ્રમે-યચેતન**. એ પ્રકારે ચૈતન્ય કિંવા જ્ઞાન એક સતે ઉપાધિસંબંધવશથી લૌકિક બુદ્ધિએ અનેકવત્ કલ્પાય છે.

અન્તઃકરણની ઘટાદિ વિષયાકાર જે વૃત્તિ, તેમાં આરૂઢ ચેતનને **પ્રમા** કિંવા **યથાર્થજ્ઞાન** વદાય છે. તેનું સાધન જે ઇન્દ્રિય તે **પ્રમાણ** છે.... અન્તઃકરણનો સર્વ પરિણામ **પ્રમા** નથી, કિન્તુ શરીરના અન્તર્ જે અન્તઃ-કરણ તેનો ઘટાદિવિષયપર્યન્ત જે પરિણામ તે **પ્રમાણ** અને વિષયસહ મિલીને વિષયના સમાન જે અન્તઃકરણનો પરિણામ તે **પ્રમા**.

પટ્પ્રમાણજ્ઞ અન્તઃકરણના પરિણામરૂપા વૃત્તિ તદ્વિશિષ્ટ ચૈતન્ય એ જ્ઞાન, કિંવા ચિદાભાસવિશિષ્ટ વૃત્તિ એ જ્ઞાન. અન્તઃકરણવિશિષ્ટ ચેતન એ જ્ઞાતા છે, અથવા સર્વ જ્ઞાનોનું અધિકરણ જીવ એ જ્ઞાતા છે. દૃશ્યમાન શ્રૂયમાણ અજ્ઞાત સ્વઅધિષ્ઠાનસહિત અન્તર્વાદ્ય સ્થૂલસૂક્ષ્મ કાર્યકારણરૂપ, પ્રપંચ, જે જ્ઞાનનો વિષય, તે જ્ઞેય છે.

વેદાન્તવિષયક જ્ઞાનનું વિશેષસ્વરૂપ એક આ છે:—‘એક એવ પરબ્રહ્મ’ એવું પરમાર્થદર્શન એ જ્ઞાન. (ગીતા. ૧-૧૫) અર્થાત્ મહાવાક્યાનુસાર ભાગ્યભા-લક્ષણાથી જીવવિષે અવિદ્યાભાગનો અને ईશ્વરવિષે માયાભાગનો ત્યાગ કરી,

થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન વિષયે, આત્માઅનાત્મ સર્વ પદાર્થના અવબોધનરૂપ શાસ્ત્રાચાર્યના ઉપદેશે કરી જનિત 'વિવેકસામર્થ્ય', જેનો વિષય પરમાત્મા છે અને સાક્ષાત્ ફલ મોક્ષ છે, એવું પરમ નિઃશ્રેયસનું સાધનરૂપ જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાનથી અવિદ્યા-કલ્પિત સંસારિત્વના નિવર્તનદ્વારા નિત્યમુક્ત સચ્ચિદાનન્દ આત્મસ્વરૂપના સમર્પણરૂપ મોક્ષની—બ્રહ્મભાવની—અભિવ્યક્તિ થાય છે.

એ ઉભય સાધ્ય-સાધન જ્ઞાન તથા તે જ્ઞાનવાન્ જ્ઞાની, કિંવા એ શબ્દોના પર્યાય—સમ્યક્દર્શન, સચ્ચિદાનન્દૈકરસ પરમાત્માને જાણનાર સમ્યક્દર્શી,—એઓના સંબંધમાં શ્રીભગવદ્ગીતાના ભાષ્યમાં શ્રીશંકરભગવાન્ દૃઢપ્રતીતિ અર્થ અનેક પ્રામાણિક વિચારો નિરૂપે છે, તેઓમાંના સ્વલ્પનો આશય અત્ર સમર્પાય છે.

પરમેશ્વરના જે તત્ત્વને જાણીને અન્યત્ પુરુષાર્થસાધન જ્ઞાતવ્ય અવશિષ્ટ ન રહે એ પ્રકૃત પ્રકરણમાં જ્ઞાન કથાય છે. તે જ્ઞાન શાસ્ત્રાચાર્યના પ્રસાદરૂપ ઉપદેશજનિત અને આત્માનું પ્રત્યાયક હોય છે. એ આત્મપ્રત્યાયક જ્ઞાન ભેદપ્રત્યય-નિવર્તક અને કૈવલ્યફલાર્વસાન છે. તે નિઃશ્રેયસહેતુ આ-

તેઓનો જે ભેદ પ્રતીત થાય છે તેને દૂર કરી, જીવ-ઈશ્વરમાં જે ચેતન ભાગ છે તેને ભેદરહિત—એક જ—બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણવો. સંપૂર્ણ પ્રપંચ અને તેનું જ્ઞાન, સ્વરૂપના અજ્ઞાનકાલમાં જ છે. સ્થૂલસૂક્ષ્મકારણશરીરથી ભિન્ન જે સ્વસ્વરૂપ તે સ્વરૂપનું સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મરૂપે અભેદજ્ઞાન તે સ્વરૂપજ્ઞાન. એ સ્વરૂપ જ અધિષ્ઠાન, તે અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનથી ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થાય છે. રજ્જુસર્પવત્ અજ્ઞાનથી પ્રતીત થતા મિથ્યા પ્રપંચનું અને મિથ્યા બન્ધનું જે ભ્રાન્તિજ્ઞાન તે સ્વરૂપના જ્ઞાને કરી દૂર થતાં એક અધિષ્ઠાન માત્ર જ અવશેષ રહે છે. સવિષય ભ્રાન્તિ-જ્ઞાનનો વાધ અધિષ્ઠાન સ્વરૂપ જ હોય છે.

૧. કૈવલ્યફલ છે અવસાન—અન્ત—પ્રાપ્તિ—જેથી એવું જ્ઞાન.

ત્મજ્ઞાનનો આકાર આવો છે. ક્રિયાકારકફલના ભેદની બુદ્ધિ, અવિદ્યા કરી, આત્મામાં નિત્ય પ્રવૃત્તા છે. તે અવિદ્યા,—‘મારું કર્મ, હું કર્તા, આ (અમુક) ફલઅર્થે આ કર્મ કરીશ’,—એવા ભેદવતી અનાદિકાલથી પ્રવૃત્તા છે. એ અવિદ્યાનું નિવર્તક જે આત્મવિષયક જ્ઞાન છે તે આ છે:—‘આ હું કેવલ અકર્તા અ-ક્રિય અફલ છું. મારાથી અન્ય કંઈ પણ નથી.’ અવ્યક્તાદિ સ્થાવરાન્ત ભૂતોમાં, એ અદ્વૈતાત્મવિષય સાત્વિકજ્ઞાનદ્વારા, એક આત્મવસ્તુ દેખાય છે, અને એ આત્મજ્ઞાન, સાક્ષાત્ શોકમોહાદિ સંસારહેતુ દોષો તેઓની નિવૃત્તિનું કારણ છે. એ જ્ઞાન ‘સમ્યક્દર્શન’ પણ વદાય છે.

એ વિશિષ્ટજ્ઞાન, જે વિધિય પમાય છે તે આ છે:—શ્રદ્ધાવાન તત્પર સંયતેન્દ્રિય મુમુક્ષુ, તત્ત્વદર્શી જ્ઞાની પ્રતિ અભિગમન કરીને પ્રાણિપાતસહિત પરિપ્રશ્ન કરે કે:—‘કેવે પ્રકારે બન્ધ છે? કેવે પ્રકારે મોક્ષ છે? કેવી અવિદ્યા છે?’ તે જ્ઞાની, મોક્ષસાધનવિશિષ્ટ અને કાર્યક્ષમ જ્ઞાનને ઉપદેશે છે. એ ઉપદિષ્ટ જ્ઞાનને જાણીને—પામીને—અજ્ઞાનજ સમસ્ત સંસારના અનર્થનો હેતુ જે મોહ તે મોહને (મુમુક્ષુ) પુનઃ પામતો નથી, અને બ્રહ્માદિસ્તમ્બપર્યન્ત ભૂતોને આત્મામાં—પરમેશ્વરમાં—દેખે છે. જેમ દીપ્ત અગ્નિ, કાષ્ઠોનો ભસ્મીભાવ કરે છે; તેમ એ જ્ઞાન-રૂપ અગ્નિ, જન્મમરણાદિનાં હેતુભૂત સર્વ કર્મોને ભસ્મી-ભાવ—નિર્બીજ—કરે છે. આત્મેશ્વરૈકત્વદર્શનલક્ષણ જ્ઞાનસદૃશ શુદ્ધિકર ઇહાં કંઈ છે નહિ.

વિશિષ્ટજ્ઞાનદ્વારા જે મોક્ષ—નિઃશ્રેયસ—પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ક્રમ આ છે:—(ફલનિરપેક્ષ અનુષ્ઠીયમાન ઈશ્વરાર્પણ કર્મોંએ

૧. લીધે નમસ્કાર. ૨. અવિવેક બુદ્ધિ, આત્મા-અનાત્માના વિવેકનો અભાવ, કર્તાભોક્તારૂપા બુદ્ધિ.

કરી) સત્ત્વશુદ્ધિ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, (વિવેકબુદ્ધિએ કર્માદિમાં અકર્મદર્શનરૂપ) સર્વકર્મસંન્યાસ, અને જ્ઞાનનિષ્ઠા.

શાસ્ત્રાચાર્યના ઉપદેશે કરી તથા ન્યાયેકરી જેના સંસ્કૃતાત્માને અહંકૃતભાવ થતો નથી, અવિદ્યાએ આત્મામાં કલ્પિત પંચ અધિષ્ઠાનાદિ છે એ જ સર્વ કર્મોના કર્તા છે, હું નહિ; હું તો તેઓના વ્યાપારનો સાક્ષીભૂત છું; એવું જે જાણે છે, વિદ્વાન, સ્વકર્મેકરી ईશ્વરને સમ્યક્ પૂજીને તેના પ્રસાદે કરીને જનિતા જ્ઞાનનિષ્ઠાયોગ્યતાલક્ષણા સદ્યોમુક્તિ-અવસ્થાનરૂપા સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈને, જે જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ પ્રકારે, (જ્ઞાનના પર્યવસાનરૂપ-જ્ઞાનની પરિસમાપ્તિરૂપ-સમ્યક્પ્રાપ્તિરૂપ-પ્રકારે) પરમાત્માને પામે છે તે જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિનો ક્રમ આવો છે:—

ભગવત્શરણેકપરાયણ થઈ સ્વકર્મેકરી (સર્વાત્મા-સર્વભૂતસ્થિત) ભગવાનનું અભ્યર્ચન એ ભક્તિયોગ છે. તે ભક્તિયોગે-કરી મોક્ષફલ અવશ્યંભાવિ છે. કારણ તે ભક્તિયોગની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિરૂપ જે ફલ, તે જ્ઞાનનિષ્ઠાયોગતા છે. અને તે જ્ઞાનનિષ્ઠાયો-

ગતાના નિમિત્તથી મોક્ષફલાવસાના જે જ્ઞાનનિષ્ઠા.

નનિષ્ઠા, તેની સિદ્ધિ છે. પ્રત્યગાત્મવિષય પ્રત્યયસન્તાનકરણનો અભિનિવેશ એ જ્ઞાનનિષ્ઠાનું સ્વરૂપ છે. અને તે મોક્ષફલાવસાના છે. શાસ્ત્રાચાર્યના ઉપદેશેકરી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના પરિપાકના હેતુનાં સહકારિકારણ-બુદ્ધિ

૧. યુક્તિએકરી. ૨. શરીરવાળીમને કરી થતાં સર્વ કર્મો, તેની સિદ્ધિનાં પંચકરણો છે, તે જ કર્તા છે, તેનાં નામ:—(૧) ઇચ્છા દ્વેષ સુખ દુઃખ જ્ઞાન આદિની અભિવ્યક્તિના આશ્રયરૂપ અધિષ્ઠાન-શરીર, (૨) ઉપાધિલક્ષણ મોક્ષ-કર્તા, (૩) શબ્દાદિની ઉપલબ્ધિસારૂ શ્રોત્રાદિ દ્વાદશ કરણ, (૪) પ્રાણાદિ વિવિધા ચેષ્ટા, (૫) ચક્ષુ આદિના અનુગ્રાહક સૂર્યાદિ દેવ.

વિશુદ્ધત્વાદિ, અને અમાનિત્વાદિ ગુણ,—એઓને અપેક્ષીને જનિત ક્ષેત્રજ્ઞપરમાત્મૈકત્વજ્ઞાન,.....તે જ્ઞાનનું સ્વાત્મા-નુભવનિશ્ચયરૂપે જે અવસ્થાન તે પરા જ્ઞાનનિષ્ઠા છે.

અજ્ઞાનેકરી આત્માનાત્મજ્ઞાન આવૃત છે; તેથી સંસારી જન્તુઓ મોહ—કર્તૃભોક્તૃરૂપા અવિવેકબુદ્ધિ—પામે છે. આ-ત્માના જ્ઞાનેકરી જે જન્તુઓનું અજ્ઞાન સમર્પણ.

નાશિત થાય છે, તે જન્તુઓનું જ્ઞાન, આ-દિત્યવત્, સર્વજ્ઞેયવસ્તુને—પરમાર્થતત્ત્વને—પ્રકાશે છે. તેવા પંડિતો સર્વદર્શી થઈ તત્ત્વને દેખે છે. તેવા કેવલાત્મ-દર્શીઓ ઇષ્ટને—પ્રિયને—પામીને હર્ષતા નથી, અને અનિષ્ટને—અપ્રિયને—પામીને વિપાદતા નથી. તેઓનાં અન્તઃકરણ વાહ્ય-વિષયોમાં અસક્ત—પ્રીતિવર્જિત—હોય છે, અને સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મમાં વ્યાપ્ત હોય છે. તેથી બ્રહ્મનું અક્ષયસુખ તેઓ પામે છે. તેઓ જીવતાં જ સર્વ ભૂતોના હિતમાં—આનુકૂલ્યમાં—રત થઈ, બ્રહ્મભૂત—બ્રહ્મપ્રાપ્ત—થઈ બ્રહ્મમાં મોક્ષને પામે છે. સર્વ સંસારના વિચ્છેદનું કારણ જે બ્રહ્મૈકત્વદર્શન તેણે યુક્ત થઈ સમર્પણ આમ દેખે છે:—

“સર્વભૂતસ્યમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥”

ગીતા ૬-૨૯.

‘સર્વત્ર’ નામ સર્વ બ્રહ્માદિ સ્થાવરાન્ત ભૂતોમાં—વિષ-યોમાં—‘સમ’ નામ નિર્વિશેષ બ્રહ્માત્મૈકત્વવિષય ‘દર્શન’ નામ જ્ઞાન છે જેનું એવો ‘સર્વત્ર સમદર્શન’ યોગયુક્તાત્મા પુરુષ સર્વ ભૂતોમાં સ્થિત સ્વ-આત્માને દેખે છે અને બ્રહ્માદિ

૧ સર્વ ભૂતોમાં અત્યન્ત અસંસ્પૃષ્ટ અવિક્રિય ‘સમ’ નામ એક બ્રહ્મને દેખવાનું શીલ છે જેઓનું એવા.

સ્તમ્ભપર્યન્ત સર્વ ભૂતોને આત્મામાં એકતા પ્રતિ પ્રાપ્ત થપ્પલા દેખે છે.

ए प्रकारे सर्व भूतोमां वासुदेवने-ईश्वरने-जे देखे છે અને सर्वना આત્મા જે ईश्वर ते ईश्वरमां सर्व भूतोने देखे છે, एवो योगी परमेश्वरना परमपदमां ज वर्ते છે. અને તે નિત્ય મુક્ત છે.

“आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥”

મ. ગી. ૬-૩૨

‘ यथा मने सुख इष्ट-अनुकूल-छे तथा सर्व प्राणीओने सुख इष्ट-अनुकूल-छे, અને જેમ મને दुःख अनिष्ट-प्रतिकूल -छे, તેમ सर्व प्राणीओने दुःख अनिष्ट-प्रतिकूल-छे ’ એમ હે અર્જુન ! સ્વઆત્માની ઉપમાના ભાવે સર્વ ભૂતોમાં સુખ-દુઃખને-અનુકૂલ પ્રતિકૂલને-‘ સમ ’ નામ તુલ્યતાએ દેખે છે, તે કોઈનું પ્રતિકૂલ આચરતો નથી એવો સમદર્શી-સમ્યગ્દર્શનનિષ્ઠ-યોગી-જ્ઞાની-સર્વમાં ઉત્કૃષ્ટ અભિમત છે.

ईश्वरनी ‘क्षेत्र’ लक्षण अपरा प्रकृति અને ‘क्षेत्रज्ञ’ लक्षण परा प्रकृति છે. ए प्रकृतिद्वय द्वारे सर्वज्ञ ईश्वर ज जगत्तुं कारण છે,—સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ તથા લયનો હેતુ છે. એમ છે તેથી સૂત્રમાં મણિના ગણો પેરોવાયા હોય છે તેમ પરમેશ્વરમાં જ સર્વ જગત્ પ્રોત છે—ગ્રથિત છે. ए प्रकारे सर्व भूतोना आत्मा परमेश्वर છે. तथापि ते नित्य-शुद्धबुद्धस्वभाव परमेश्वरने, रागद्वेषमोहादिएकरी अवि-वेकि जगत् जाणतुं नથી. प्राप्तपरिपाकज्ञान महात्मा ज प्रत्यगात्मा-परमात्मा-सर्वात्मा-परमेश्वरने जाणे છે.

યદ્યપિ પરમેશ્વર, સર્વ ભૂતોને સમ છે—તુલ્ય છે; તથાપિ જેમ અગ્નિ સર્વને સમ સતે પળ સમીપસ્થનું શીત હરાય છે, દૂરસ્થનું શીત હરાતું નથી, તેમ, બ્રહ્મણિષ્ઠજ્ઞાનીનો અનુગ્રહ થઈ દુઃખાદિ હરાય છે, અજ્ઞાનીઓનો—પરમેશ્વરથી વિમુખોનો—અનુગ્રહ થઈ દુઃખાદિ હરાતું નથી. પુનઃ જેમ સૂર્યનું વ્યાપક તેજ સ્વચ્છ દર્પણમાં પ્રતિફલે છે, મલિન દર્પણમાં પ્રતિફલતું નથી, એમ જ્ઞાની અજ્ઞાનીના સંબન્ધમાં પરમેશ્વર છે.

જે સમ્યગ્દર્શી, ઇન્દ્રિયના સમુદાયને સમ્યગ્ નિયમીને, સર્વકાલે ઇષ્ટઅનિષ્ટની પ્રાપ્તિવિષયે સમબુદ્ધિ છે, અને જે સર્વ ભૂતોના હિતમાં રત છે, તે જ્ઞાની પરમેશ્વરને પામે છે; અને અભેદદર્શિત્વથી તે પરમેશ્વરના આત્મભૂત થાય છે. કૈવલ્યની પ્રાપ્તિમાં સમ્યગ્દર્શીનું સ્વાતંત્ર્ય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનેકરી પ્રાપ્તવ્ય જે જ્ઞેય પરબ્રહ્મ તે અનિન્દ્રિયત્વે કરી શબ્દૈકપ્રમાણગમ્ય છે; અને તે ‘નેતિ નેતિ’ इत्यादि વિશેષ પ્રતિષેધે કરી નિર્દેશાય છે.

જ્ઞાયમાન જે જ્ઞેય તે જ્ઞાત થતે જ્ઞાનફલ—જ્ઞાનગમ્ય—વદાય છે. સર્વ પ્રાણિજાતના હૃદયમાં—બુદ્ધિમાં—તે જ્ઞેય પરમાત્મા વિશેષે કરી સ્થિત છે. રજુશુક્તિકાદિઓના તદ્વિવેકના

જ્ઞાનના અભાવથી, અધ્યારોપિત સર્પરજ-
ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ-જ્ઞાન.

તાદિના સંયોગવત્ ભિન્ન સ્વભાવ છે જે
વેનો, એવા ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ, કિંવા વિષય-વિષયી, તે વેનો

૧ વેદાન્તજ્ઞાનદ્વારા ‘આત્મા જ એક છે’ એ પારમાર્થિક વિજ્ઞાન ન હોય ત્યારે સત્તાદ્વય પ્રતીત થાય છે. દૃષ્ટા-દૃશ્ય, કિંવા વિષયી-વિષય, કિંવા આત્મા-અનાત્મા, કિંવા જીવ-જગત્. એ બે સત્તાઓમાંથી બીજી દૃશ્યસત્તાને જાણવાને ઇન્દ્રિયાદિ પ્રમાણો છે. પ્રાથમિક સત્તા જે દૃષ્ટા-આત્મા-તેના જ્ઞાન અર્થ સત્શાસ્ત્ર છે, તે શાસ્ત્ર અજ્ઞાતાર્થજ્ઞાપકત્વેકરી નહિ, કિન્તુ અતદ્વર્માધ્યારોપણ માત્રના નિવર્તકત્વેકરી અન્ય પ્રમાણ છે.

इतरेतर धर्माध्यासलक्षणसंबंध છે, તે, ક્ષેત્રજ્ઞત્વ સ્વરૂપના વિવેકના અભાવના નિબંધનરૂપ છે. તે એ અધ્યાસ-સ્વરૂપ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનો સંયોગ, તે મિથ્યાજ્ઞાનલક્ષણ છે. પ્રકૃતિસ્થત્વરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનેયુક્ત પુરુષનો, સુખદુઃખમોહા-ત્મક ભોગ્ય ગુણોમાં—સુખી દુઃખી મૂઢ હું છું—એવા રૂપ જે સંગ, એ જ તે પુરુષને સત્અસત્યોનિજન્મપ્રાપ્તિલક્ષણ સંસારનું કારણ છે. કાર્યકારણવિષયાકારે પરિણત પ્રકૃ-તિના સત્ત્વરજસ્તમોગુણોથી અન્ય કર્તા નથી; સર્વ અવ-સ્થામાં ગુણો જ કર્તાઓ છે, અને તે ગુણોથી પર, તે ગુણોના વ્યાપારનો સાક્ષીભૂત આત્મા છે, એમ જે દેખે છે; અર્થાત્ એ માયોપાધિભૂતત્રિગુણોનું અતિક્રમણ જે કરે છે તે ગુણાતીત સમ્યગ્દર્શી છે.

પ્રકૃતિપુરુષનાં કિંવા ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનાં લક્ષણના ભેદના યથા-શાસ્ત્ર પરિજ્ઞાનપૂર્વક, માયાનિર્મિત ક્ષેત્રથી ભિન્ન, નિરસ્ત-સર્વોપાધિવિશેષ જ્ઞેય જે ક્ષેત્રજ્ઞ તે ક્ષેત્રજ્ઞને બ્રહ્મસ્વરૂપ કરી જે દેખે છે, તે નિશ્ચિત વિજ્ઞાનવાન્નું મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થાય છે.

પરમાત્મા બ્રહ્મના જ્ઞાનની પરાનિષ્ટા, ઉપનિષદ્વાક્યોએ તથા ન્યાયથી ભગવાને ગીતામાં આત્માને જેવો ગાયો છે તે આત્માના જ્ઞાનસદૃશી છે. તે પરમાત્માના અત્યન્ત નિર્મલ-ત્વની, અતિસ્વચ્છત્વની, અને અતિસૂક્ષ્મત્વની ઉપપત્તિથી, અને આત્માના સમાન બુદ્ધિના પણ નિર્મલત્વની, સ્વચ્છત્વની, સૂક્ષ્મત્વની; ઉપપત્તિથી (સંભવથી) આત્મચૈતન્યાકારના અ-વભાસત્વની ઉપપત્તિ છે. અર્થાત્ યથોક્ત સામ્યાનુસારથી આત્મચૈતન્યઆભાસે કરી પ્રાપ્તા-જ્ઞાનપરિણામવતી બુદ્ધિ (જ્ઞાન) થાય છે.

આત્મચૈતન્યભાસે વ્યાપ્તા બુદ્ધિ છે, એવી સામાસબુદ્ધિએ વ્યાપ્ત મન છે, એવા મનના આભાસે વ્યાપ્ત ઇન્દ્રિયો છે, એવાં ઇન્દ્રિયોએ વ્યાપ્ત સ્થૂલ દેહ છે. એથી લોકોએ દેહમાત્રમાં આત્મદૃષ્ટિ કરાય છે. એમ બુદ્ધિઆદિ દેહપર્યન્ત સર્વત્ર આત્મચૈતન્યાભાસતા છે. એ જ આત્મભ્રાન્તિનું કારણ છે. એથી નામરૂપાદિ અનાત્માના અધ્યારોપણની નિવૃત્તિ જ કાર્યા છે, વિજ્ઞાન કાર્ય નથી. વિજ્ઞાન તો સિદ્ધ જ છે.

તે અનાત્માધ્યારોપણની નિવૃત્તિ આત્મજ્ઞાનથી થાય છે.

આત્મજ્ઞાનથી
મોક્ષ.

તેથી પરમનિઃશ્રેયસનો હેતુ કેવલ આત્મજ્ઞાન જ છે. તે આત્મજ્ઞાન કૈવલ્યફલાવસાનત્વથી ભેદપ્રત્યયનું નિવર્તક છે. યદ્યપિ નિઃશ્રેયસનું અકાર્યત્વ (સ્વાભાવિકત્વ, નિત્યત્વ) હોવાથી તેને (કર્મના કિંવા જ્ઞાનના) સાધનત્વની અનુપપત્તિ છે,—કારણ જે નિત્ય વસ્તુ હોય છે તે કર્મે કિંવા જ્ઞાને કરાતું નથી—તથાપિ નિઃશ્રેયસમાં જ્ઞાન અનર્થક નથી; કારણ કે જ્ઞાન અવિદ્યાનિવર્તક છે. અને અવિદ્યાનિવર્તક જ્ઞાનનું કૈવલ્યફલાવસાનત્વ—પરમનિઃશ્રેયસત્વ—દીઠું છે. રજ્જુઆદિ વિષયમાં સર્પાદિ અજ્ઞાનતમનો નિવર્તક પ્રદીપ-પ્રકાશ તે પ્રદીપપ્રકાશના ફલવત્ જ્ઞાન છે. જેમ પ્રકાશનું ફલ સર્પ-વિકલ્પની નિવૃત્તિ અને રજ્જુકૈવલ્યાવસાન છે, તેમ જ્ઞાનનું ફલ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ અને આત્મકૈવલ્યાવસાન છે.

સમ્યગ્દર્શનવાન્ પ્રસન્નાત્મા જ્ઞાની, વિધ્વસ્ત—સર્વોપાધિભેદ

૧ અર્થાત્ જ્ઞાનનો સ્વભાવ આ છે કે:—જે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તે વસ્તુ વિષયે અધ્યાસ અને અજ્ઞાન એઓને દૂર કરે છે. જેમ રજ્જુનું જ્ઞાન રજ્જુ વિષયે સર્પના અધ્યાસને અને રજ્જુના અજ્ઞાનને દૂર કરે છે. તેમ આત્માનું જ્ઞાન આત્માવિષયે અહંકારાદિ દેહાન્તના અધ્યાસને દૂર કરે છે તથા આત્માના, અજ્ઞાનને દૂર કરે છે; એથી આત્માના સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ રહે છે.

સચ્ચિદાનન્દાત્મૈકરસ પરમાત્માને જાણે છે—અનુભવે છે, તે સમકાલ જ તે તદ્રૂપ થાય છે. કારણ સ્વાત્મોપપત્તિપરિપાક-હેતુયુક્ત પ્રતિપક્ષવિહીન જે જ્ઞાન તે જ્ઞાનનું આત્માનુભવનિશ્ચયાવસાનત્વ છે. અને તે સ્વાત્માનુભવનિશ્ચયરૂપે અવસ્થાન તે જ પરા જ્ઞાનનિષ્ઠા વદાય છે. भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त આ સંસારભ્રમ છે, પરમાર્થથી તો નથી જ. એમ સમ્યગ્દર્શનથી અત્યન્ત ઉપરમ જ સિદ્ધ છે. સમ્યગ્દર્શનથી અજ્ઞાનજ સર્વ-સંસારાનર્થહેતુ સાગરસમદુરુત્તાર મોહનો નાશ થાય છે, આત્મતત્ત્વવિષયા સ્મૃતિનો લાભ થાય છે, અને એ લાભથી સર્વ હૃદયગ્રંથિઓનો વિપ્રમોક્ષ થાય છે.

આત્મવોધ.

યથોક્ત સાધનસંપન્ન મુમુક્ષુઓને અપેક્ષ્ય આત્મવોધ આ છે:—

(જેમ પાક કરવામાં કાષ્ઠ જલ પાત્રાદિ સાધનો છે પરંતુ પ્રધાન સાધન અગ્નિ છે, તેમ મોક્ષમાં પરંપરા ક્રમેકરી કર્મ-ઉપાસનાદિ સાધનો છે પરંતુ એ) અન્ય સાધનોથી મોક્ષનું સાક્ષાત્ એક સાધન વોધ છે. પાકના અગ્નિવત્ (અગ્નિવિના પાક સિદ્ધ થતો નથી તેમ) જ્ઞાન વિના મોક્ષ સિદ્ધ થતો નથી. (૨) અવિદ્યાને કર્મ નિવર્તનું નથી, કારણ (અવિદ્યા અને અવિદ્યાજન્ય કર્મ ઉભયની પરસ્પર) વિરોધિતા નથી. જેમ તેજ તિમિરસંઘને હણે છે, તેમ વિદ્યા જ અવિદ્યાને નિશ્ચય હણે છે જ. (૩) જેમ મેઘના દૂર થયાર્થી સૂર્ય (સ્વયં પ્રકાશે છે) તેમ (જ્ઞાનેકરી) અજ્ઞાનનો નાશ થયે અજ્ઞાનથી

૧ શ્રીશંકરભગવાનકૃત પ્રકરણ ગ્રંથ છે. તે મૂલ અને તેનું સમશ્લોકી પદ્યપ્રત્યયાન્તર સંવત્ ૧૯૪૭ ના વર્ષનાં માસિકપત્રો—આર્યધર્મપ્રકાશ, સુદર્શન અને મહાકાલમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. તે મૂલનું પ્રાયશઃ પદ્યપ્રત્યયાન્તર અત્ર છે. એમાં વેદાન્તના—તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તના—સંગ્રહનો સંક્ષેપ આવે છે.

પરિચ્છિન્ન જેવો (જણાતો) આત્મા કેવલ (પરિપૂર્ણ) જ સ્વયં પ્રકાશે છે. (૪) જેમ કતકરેણું જલને (નિર્મલ કરી પોતે નાશ પામે છે—શમી જાય છે) તેમ (જેનેકરી જણાયે, વૃત્તિનું) જ્ઞાન, અજ્ઞાને કૈલુષી કરેલા જીવને જ્ઞાનના અભ્યાસથી નિર્મલ કરી, પોતે નાશે છે—શમી જાય છે. (અને એક જ અદ્વય આત્મસ્વભાવ ચૈતન્ય માત્ર રહે છે.) (૫)

રાગદ્વેષાદિયે કરી સંકુલ સંસાર સ્વપ્નતુલ્ય છે. સ્વકાલમાં સત્યવત્ ભાસે છે, અને પ્રબોધ થયે અસત્યવત્ થાય છે. (જેમ સ્વપ્ન અસત્ય—મિથ્યા—છે, પણ પોતાના નિદ્રાકાલમાં સત્ય જેવું ભાસે છે, જાગ્રત્ થયે અસત્ય જણાય છે; તેમ સંસાર અસત્ય—મિથ્યા—છે, પણ પોતાના કારણભૂત અજ્ઞાનકાલમાં સત્યવત્ ભાસે છે; મહાવાક્ય શ્રવણાદિયેકરી આત્મજ્ઞાન થયે—પ્રબોધ થયે—સંસાર અસત્ય—મિથ્યા—જણાય છે. (૬)

જેમ (શુક્તિનું નીલપૃષ્ઠ ત્રિકોણાદિ વિશેષજ્ઞાન જ્યાંસુધી ઉત્પન્ન થયું નથી ત્યાંસુધી) શુક્તિમાં રૂપ સત્ય ભાસે છે, તેમ સર્વનું અધિષ્ઠાન અદ્વય બ્રહ્મ જણાયું નથી ત્યાંસુધી જગત્ સત્ય ભાસે છે. (૭)

જેમ હાટકમાં (સુવર્ણમાં) કટકાદિ (કલિપત છે) તેમ નિત્ય સચ્ચિદાત્મા અનુસ્યૂત વિષ્ણુમાં વિવિધ (દેવ નર સ્થાવર જંગમાદિ) સર્વ વ્યક્તિઓ (કલિપત છે.) (૮)

(જેમ મઠ ઘટ આદિ ઉપાધિઓના ભેદેકરી તેઓમાં એક જ આકાશ નાનાવિધરૂપે ભાસે છે અને તે ઉપાધિઓનો નાશ

૧ સીમા કરેલ, કટકો. ૨ નિર્મલી નામે ઓપધિ જે મલિન પાણીને નિર્મલ કરે છે તે. ૩ કર્તૃત્વ મોકૃત્વાદિયે અભિમાની—સંસારી—મલિન—દુઃસ્વી—કરેલ. ૪ વ્યાપ્ત, ભરેલો. ૫ શીપનો કાલો પાછલનો ભાગ અને ત્રિકોણ આકાર. ૬ દોરો, અંકોડા, સાંકલાં, કુંડલ આદિ ઘરેણાના ઘાટ. ૭ અનુગત. ૮ વ્યાપક. ૯ સ્થાવર જંગમનાં જૂદાં જૂદાં રૂપ.

થયે કેવલ એક જ આકાશ જણાય છે તેમ.) આકાશ સમ નાના ઉપાધિગત દૃષીકેશં વિભું, તે દેહાદિ નાના ઉપાધિના ભેદથી ભિન્નવત્ ભાસે છે, (પરંતુ બ્રહ્માત્મૈક્ય જ્ઞાનેકરી) તે ઉપાધિઓનો નાશ થયે કેવલ (એક જ પરમાત્મા) છે. (૯)

જેમ (સ્વભાવથી મધુર શુદ્ધ) જલમાં (આમ્લાદિ રસ અને રક્તાદિ રંગ મલેથી) રસવર્ણાદિભેદ આરોપિત થાય છે, તેમ આત્માવિષયે નાના ઉપાધિના વશથી જાતિવર્ણ આશ્રમ આદિ આરોપિત છે. (૧૦)

(આત્માના અવિદ્યાએ કલ્પિત ઉપાધિત્રય.)

કર્મોપકરી સંચિત્, પંચીકૃત મહાભૂતથી સંભવ છે જેનો પદ્મું, (સ્થૂલ) શરીર છે. તે સુખદુઃખોના ભોગનું ઔચતન છે—કહેવાય છે. (૧૧) પંચપ્રાણ, (જ્ઞાનઅર્થ તથા કર્મઅર્થ) દશ ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ (૧૭) એઓથી સમન્વિત, અપંચીકૃત ભૂતોથી ઉઠેલું સૂક્ષ્મ શરીર છે. તે (સુખદુઃખોના) ભોગનું સાધન છે (૧૨). અનિર્વાચ્યા અનાદિ અવિદ્યા કારણઉપાધિ (કારણ શરીર) કહેવાય છે. એ ઉપાધિત્રયથી અન્ય (એ ઉપાધિનો સાક્ષી) આત્માને નિશ્ચય જાણે. (૧૩)

જેમ નીલવસ્ત્રાદિના યોગેકરી (શ્વેત) સ્ફટિક (તે તે વસ્ત્રના રંગ જેવા રંગનો ભાસે છે તેમ) પંચકોશઆદિના યોગેકરી શુદ્ધ આત્મા તે તે કોશમય જેવો સ્થિત છે. (પરંતુ વસ્તુતઃ આત્મા ઉપાધિરહિત શુદ્ધ છે.) (૧૪)

(અસંગ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનના વિવેચનનો પ્રકાર.)

જેમ તુષાદિ (ફોતરાંરૂપ) કોશોપ યુક્ત શરીરને યુક્તિએ

૧ મન આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયના પ્રવર્તક, નિયામક. ૨ વ્યાપક. ૩ રચિત. ૪ ભોગનું સ્થાન. ૫ યુક્ત. ૬ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, અને આનન્દમય એ પંચકોશ, અને દેહત્રયનાં પદ્મું પીઠું આદિ ધર્મે. ૭ મિથ્યા તાદાત્મ્ય.

ખાંડીને તંડુલને જુદો કરે છે, તેમ પંચકોશોષ યુક્ત શરીરને યુક્તિવતે ભિન્ન કરીને આન્તર શુદ્ધ આત્માને (અધિકારી) વિવેચે,—વિવેક કરી (ભેદ કરી શરીરથી ભિન્ન) જાણે. (૧૫)

જેમ (સૂર્યપ્રકાશ સર્વત્ર હોય છે પણ પૃથિવીતલાદિ અ-સ્વચ્છમાં તેનું પ્રતિબિંબ ભાસતું નથી કિન્તુ દર્પણાદિ) સ્વચ્છોમાં પ્રતિબિંબ ભાસે છે, તેમ આત્મા સદા સર્વગત છે પણ સર્વત્ર ભાસતો નથી, (કિન્તુ સ્વચ્છા) બુદ્ધિમાં જ ભાસે છે. (૧૬)

(પ્રજાપ્રકૃતિ આદિની સભામાં સ્થિત સતે તેઓથી ભિન્ન સર્વ દૃશ્યના સાક્ષીરૂપ) રાજાવત્, દેહ इन्द्रिय मन बुद्धि પ્રકૃતિ' (એઓમાં સ્થિત સતે) એઓથી વિલક્ષણ તે (મનાદિ)-ની વૃત્તિઓના સાક્ષી આત્માને (અધિકારી) જાણે. (૧૭)

જેમ ઐશ્વર્યો ધાતાં ચંદ્રમા ધાતો હોય એમ (લોકોને) દેખાય છે, તેમ इन्द्रियोના વ્યાપારો થયે આત્મા વ્યાપારી જેવો અવિવેકીઓને દેખાય છે. (૧૮)

જેમ સૂર્યના પ્રકાશને આશ્રયીને જનો વર્તે છે, તેમ આત્માના ચૈતન્યને આશ્રયીને દેહ इन्द्रिय मन बुद्धi પોતાના અર્થમાં (વિષયોમાં) વર્તે છે. (૧૯)

જેમ (નિર્મલ) ગગનમાં નીલતાદિને (જનો) અધ્યસે છે—કલ્પે છે, તેમ અમલ (અસંગ) સચ્ચિદાત્મામાં દેહइन्द्रियोના ગુણોને તથા કર્મોને અવિવેકવતે (જનો) અધ્યસે છે. (૨૦)

જેમ જલના ચલનાદિ જલગત ચંદ્રમામાં કલ્પાય છે, તેમ માનસે ઉપાધિના કર્તૃત્વાદિઓ આત્મામાં અજ્ઞાનથી કલ્પાય છે. (૨૧)

બુદ્ધિસતે રાગ ઇચ્છા સુખદુઃખાદિ પ્રવર્તે છે, સુષુપ્તિમાં

૧ જડપરિણામી દૃશ્યો. ૨ વાદલો. ૩ પાણીમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા. ૪ અહંકારના.

બુદ્ધિનો નાશ થયે રાગાદિ નથી હોતાં, તેથી રાગાદિ બુદ્ધિનાં છે, આત્માનાં તો નથી. (૨૨)

(આત્માનો સ્વભાવ.)

જેમ સૂર્યનો સ્વભાવ પ્રકાશ છે, જલનો સ્વભાવ શૈત્ય છે, અગ્નિનો સ્વભાવ ઉષ્મતા છે, તેમ આત્માનો સ્વભાવ સત્ ચિત્ આનન્દ નિત્ય નિર્મલતા છે. (૨૩)

આત્માનો સચ્ચિદ્અંશ અને બુદ્ધિની વૃત્તિ એ બેને અવિવેકે કરી સંયોજીને ‘ હું જાણું છું ’ એમ (અહંકારવૃત્તિ) પ્રવર્તે છે. (૨૪) (પરંતુ) કોઈ કાલે આત્માને વિક્રિયા છે નહિ, અને બુદ્ધિને બોધ છે નહિ. (સામાસ અહંકાર) જીવ, (દેહેન્દ્રિયાદિ) સર્વને ંલં જાણીને (એ દેહેન્દ્રિયાદિ સર્વ હું છું એમ વિચારીને હું) જ્ઞાતા દ્રષ્ટા એમ મોહે છે—ભ્રાન્ત થાય છે. (૨૫) જેમ (અન્ધકારમાં) (રજ્જુને સર્પ જાણીને (વિહીકળ) ભયને વહે છે,) તેનું વાસ્તવ રજ્જુસ્વરૂપ જાણ્યું તો નિર્ભય થાય છે તેમ આત્માને જીવ જાણીને (અજ્ઞાનીઓ) ભયને વહે છે. ‘ હું જીવ નહિ, પરમાત્મા છું ’ એમ જાણ્યું તો નિર્ભય (સુખી) થાય છે. (૨૬)

જેમ દીપ ઘટાદિને (પ્રકાશે છે, ઘટાદિવતે દીપ પ્રકાશાતો નથી તેમ,) એક આત્મા બુદ્ધિઆદિ ઇન્દ્રિયોને અવભાસે છે, તે બુદ્ધિઆદિ જડોએ સ્વાત્મા અવભાસાતો નથી. (૨૭)

જેમ (આપેક્ષિક સ્વયંપ્રકાશેકરી) દીપને (પોતાના પ્રકાશનિમિત્ત) અન્ય દીપની ઇચ્છા નથી, તેમ બોધસ્વરૂપતાએકરી આત્માને સ્વબોધમાં અન્ય બોધની ઇચ્છા નથી. આત્મા પોતે પ્રકાશે છે. (૨૮)

(આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાર.)

‘ નેતિ નેતિ ’ એ વાક્યેકરી નિખિલ ઉપાધિઓને નિષેધીને (ભાગત્યાગ લક્ષણાપકરી) મહાવાક્યોવતે જીવાત્મા અને પરમાત્માનું એક્ય (જ્ઞાન અધિકારી) પામે. (૨૯)
આવિદ્યક શરીરાદિ દૃશ્ય બુદ્બુદ્વત્ ક્ષર છે, યથા વિલક્ષણ નિર્મલ (નિરુપાધિક સચ્ચિદાત્મક) બ્રહ્મ છે, તે હું છું, એમ (વિદ્વાન્) જાણે. (૩૦)

(આત્મજ્ઞાનીના મનનનો પ્રકાર.)

દેહથી અન્યત્વ હોવાથી (હું દેહથી અન્ય હોવાથી) જન્મ જરા કાર્શ્ય લય આદિઓ મારાં નથી; અને નિરિન્દ્રિયતા હોવાથી શબ્દાદિ વિષયો સહ સંગ પળ નથી. (૩૧)

‘ અપ્રાણ અમન શુભ્ર ’ (આત્મા છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિના શાસનથી મારું અમનસ્ત્વ હોવાથી દુઃખ, રાગ, દ્વેષ, ભય આદિઓ મારાં નથી. (૩૨-૩૩)

‘ હું નિર્ગુણ નિષ્ક્રિય નિત્ય નિર્વિકલ્પ નિરંજન નિર્વિકાર નિરાકાર નિત્યમુક્ત નિર્મલ છું. (૩૪)

‘ આકાશવત્ (હું) સર્વ (દૃશ્યના) બહિરંતર્ગત છું, સર્વમાં સદા સમ છું, અચ્યુત, શુદ્ધ, નિઃસંગ, નિર્મલ, અચલ છું. (૩૫)

‘ જે નિત્ય શુદ્ધ વિમુક્ત એક અઘંડાનન્દ અદ્વય સત્ય જ્ઞાન અનંત પરબ્રહ્મ છે તે (પરબ્રહ્મ જ) હું છું. ’ (૩૬)

એ પ્રકારે ‘ બ્રહ્મ જ છું ’ એમ નિરંતર અભ્યસ્તા વાસના, જેમ રસાયન રોગોને હરે છે તેમ, અવિદ્યાના વિક્ષેપોને હરે છે. (૩૭)

૧ અનાત્માના નિરસનવાળાં વચનો. ૨ જડ અજ્ઞાનનાં કાર્ય. ૩ પાણીના પરપોટા જેવાં ક્ષણભંગુર. ૪ મનરહિતતા, અમનપણું. ૫ શ્લોક ૩૩ મો બહુ આવૃત્તિઓમાં નથી અને પ્રસંગોપાત્ત આવશ્યક ન હોવાથી ક્ષેપક જેવો ભાસે છે તેથી લીધો નથી.

(બ્રહ્મના અનુસન્ધાનનાં સાધન.)

વિવિક્ત^૧ દેશમાં આસીન, વિરાગવાન્, વિજિતેન્દ્રિય, અનન્યધી (વિદ્વાન્) તે અનન્ત એક આત્મા પ્રતિ ભાવ કરે (આત્માનું અનુસન્ધાન-કરે.) (૩૮)

સુબુદ્ધિમાન્ બુદ્ધિવતે અખિલ દૃશ્યને આત્મામાં જ પ્રવિલાપીને નિર્મલ આકાશવત્ એક આત્મા પ્રતિ સદા ભાવ કરે. (૩૯)

પરમાર્થવિત્ (જ્ઞાની), રૂપ વર્ણ આદિક સર્વને ત્યજીને પરિપૂર્ણ ચિદાનન્દ સ્વરૂપે (અભેદેકરી) રહે છે. (૪૦)

પરમાત્મામાં જ્ઞાતા જ્ઞાન જ્ઞેયનો ભેદ વિદ્યમાન નથી. ચિદાનન્દના એક રૂપત્વથી સ્વયં (આત્મા પોતે) જ દીપે છે-પ્રકાશે છે. (૪૧)

એમ આત્મારૂપ-અન્તઃકરણરૂપ-અરૂણિમાં ધ્યાનનું મથન સતત કરતાં, અવગતિરૂપ-જ્ઞાનરૂપ-જ્વાલા ઉદિતા થઈ અજ્ઞાનરૂપ ઇન્ધનને દહે છે-વાલે છે. (૪૨)

અરુણસમ વોધવતે પૂર્વે તમ(સમઅજ્ઞાન)નો નાશ થયે પછી અંશુમાન્ સૂર્યસમ સ્વયં આત્મા જ આવિર્ભવે છે-પ્રકટ થાય છે. (૪૩)

આત્મા તો સતત પ્રાપ્ત છે પણ અવિદ્યાએકરી અપ્રાપ્તવત્ ભાસે છે, તે અવિદ્યાનો નાશ થયે, સ્વકંઠના આભરણસમ, (આત્મા) પ્રાપ્તવત્ ભાસે છે. (૪૪)

સ્થાણુમાં પુરુષવત્ ભ્રાન્તિએ કરેલી, બ્રહ્મમાં જીવતા છે.

૧ જનસંબાધ વર્જિત, એકાન્ત દેશમાં સુખાસન કરી બેસનાર. ૨ અન્ય અનાત્મા વિષયોમાં નહિ કિન્તુ બ્રહ્માત્મામાં જ નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ છે જેની એવો વિદ્વાન્. ૩ અરુણિના બે લાકડાના નીચેનામાં ઉપરના ભાગવતે મંથન કન્યાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ.

જીવનું તે તાત્ત્વિકરૂપ દૃષ્ટે-દીઠે-સતે, (જીવનો જીવભાવ) નિવર્તે છે. (૪૫)

તત્ત્વસ્વરૂપના અનુભવથી ઉત્પન્નજ્ઞાન, અહં મમ (હું અને મારું) એવા અજ્ઞાનને, (ઉદિત સૂર્ય) દિશાના ભ્રમને જેમ (દૂર કરે તેમ), અજ્ઞાંસા બાધે છે-દૂર કરે છે. (૪૬)

સમ્યક્ વિજ્ઞાનવાન્ યોગી, જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવતે, અખિલ સર્વને (દૃશ્ય પ્રપંચને) આત્મામાં જ સ્થિત એકઆત્મ-એક અભિન્ન સ્વરૂપ-દેખે છે. (૪૭)

આ સર્વ જગત્ આત્મા જ છે, મૃત્તિકાથી ઘટાદિઓ (અન્ય છે નહિ) તેમ આત્માથી (દૃશ્ય વિવિધ જગત્) અન્ય છે નહિ. (તેથી જ્ઞાની) સર્વને આત્મરૂપ જ દેખે છે. (૪૮)

ભ્રમરકીટવત્, જીવન્મુક્ત તો, પૂર્વના ઉપાધિના (દેહ મન બુદ્ધિ આદિના) ગુણોને ત્યજે છે અને સચ્ચિદાનન્દરૂપત્વથી તે (બ્રહ્મને) જાણતો સતો બ્રહ્મ થાય છે-બ્રહ્મભાવને પામે છે. (૪૯)

મોહાર્ણવને તરીને, રાગદ્વેષાદિ રાક્ષસોને હૃણીને, શાન્તિષ્કરી સમાયુક્ત યોગી આત્મારામ થઈ વિરાજે છે. (૫૦)

(જીવન્મુક્તનાં લક્ષણ.)

આત્માના સુખેકરી નિર્વૃત્ત (જીવન્મુક્ત યોગી) બાહ્યનાં અનિત્ય સુખોમાં આસક્તિને ત્યજીને, ઘટસ્થ દીપવત્, સ્વચ્છ સ્વઅન્તર્માં જ પ્રકાશે છે. (૫૧)

મુનિ ઉપાધિસ્થ સતે પણ તે (ઉપાધિઓના) ધર્મોષ વ્યોમવત્ નિર્લિપ્ત છે, સર્વવિદ્ સતે મૂઢવત્ રહે છે, અને વાયુવત્ અસક્ત આચરે. (૫૨)

૧ શીઘ્ર, યથાર્થ, અનાયાસ. ૨ એ શ્લોકમાં શ્રીરામચન્દ્રનો ધ્વનિ માસે છે.

૩ સુસ્થ-સુખી. ૪ આકાશસમ.

(વિદેહકૈવલ્ય.)

જેમ જલમાં જલ, આકાશમાં આકાશ, અથવા તેજમાં તેજ પ્રવેશે છે, તેમ ઉપાધિના વિલયથી (સર્વત્ર વ્યાપક) વિષ્ણુમાં મુનિ, નિર્વિશેષ જેમ થાય તેમ, પ્રવેશે. (૫૩)

(બ્રહ્મનું સર્વાતિશયત્વ.)

જે લાભથી અપર લાભ નથી, જે સુખથી અપરસુખ નથી, જે જ્ઞાનથી અપર જ્ઞાન નથી, તે બ્રહ્મ, એમ (જ્ઞાની) નિશ્ચય ધારે-જાણે. (૫૪) જે દેખીને-દીઠા પછી-અપર દૃશ્ય નથી, જે થઈને-જે થયા પછી-પુનર્ભવ નથી, જે જાણીને અપર જ્ઞેય નથી, તે બ્રહ્મ એમ (જ્ઞાની) અવધારે. (૫૫) જે તિર્યક્ ઊર્ધ્વ અથ્વા પૂર્ણ અદ્વય અનન્ત નિત્ય એક સચ્ચિદાનન્દ છે તે બ્રહ્મ એમ (જ્ઞાની) અવધારે. (૫૬) જે અવ્યય અઘંડાનન્દ એક, અંતત્તની વ્યાવૃત્તિ રૂપેકરી, વેદાન્તોપ લક્ષાય છે તે બ્રહ્મ છે, એમ (જ્ઞાની) અવધારે. (૫૭) તે અઘંડાનન્દ-રૂપના આનન્દના લવને આશ્રિત અખિલ બ્રહ્માદિઓ તારતમ્યેકરી આનન્દી થાય છે. (૫૮) અખિલ (દેહાદિ અનાત્મા) વસ્તુ તે બ્રહ્મયુક્ત છે, વ્યવહાર (પણ) તે બ્રહ્મ અન્વિત છે, તેથી, અખિલ ક્ષીરવિષે સર્પિ સમ, સર્વગત બ્રહ્મ છે-વિશ્વ વિષે બ્રહ્મ વ્યાપ્ત છે. (૫૯)

જે અનણુ અસ્થૂલ અહસ્વ અદીર્ઘ અજ અવ્યય અરૂપ અગુણ અવર્ણ અનાશ્વ્ય છે, તે બ્રહ્મ છે એમ અવધારે. (૬૦) જેના ભાસેકરી ઐક્યાદિ ભાસે છે, ભાસ્યોયેકરી-જે ભાસાય નહિ, જેનેકરીને આ સર્વ (દૃશ્ય જગત્) ભાસે છે, તે બ્રહ્મ છે એમ અવધારે. (૬૧)

૧ ભેદક ધર્મરહિત. ૨ અનાત્માના નિરસનેકરી, દૃશ્ય પ્રપંચના નિષેધેકરી. ૩ વધારે બહુ વધારે પળાવતે, ન્યૂનાધિકતાવતે. ૪ સમગ્ર દૂધમાં ઘી વ્યાપી રહે છે તેમ. ૫ સૂર્યાદિ.

વહિષ્ પ્રતપ્ત આયસપિંડવત્ બ્રહ્મ, સ્વયં અન્તર્ બહિર્ વ્યાપીને અખિલ જગત્ને ભાસાવતું, પ્રકાશે છે. (૬૨) (આ) વિલક્ષણ જગત્ (અધિષ્ઠાનરૂપે જોતાં) બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મથી અન્યત્, કિંશ્ચિત્ નથી; બ્રહ્મથી અન્યત્ જો ભાસે તો તે, જેમ મરુમરીચિકા છે તેમ, મિથ્યા છે. (૬૩) જે જે દેખાય છે શૃણાય છે (તે) બ્રહ્મથી અન્યત્ નથી, તત્ત્વજ્ઞાનથી તે સચ્ચિદાનન્દ અદ્વય બ્રહ્મ જ છે. (૬૪) જ્ઞાનચક્ષુ જ, સર્વગ સચ્ચિદાત્માને નિરીક્ષે છે, જેમ ભાસ્વાન્ ભાનુને અન્ધ (મનુષ્ય દેખી શકે નહિ તેમ) અજ્ઞાનચક્ષુ (મનુષ્ય સચ્ચિદાત્માને) નિરખી શકે નહિ. (૬૫)

શ્રવણાદિષ્ ઉદીપ્ત (એવા) જ્ઞાન (રૂપ) અગ્નિષ્ પરિતાપિત, સર્વ મલોથી મુક્ત જીવ-આત્મા, સુવર્ણવત્, સ્વયં પ્રકાશે છે. (૬૬) કારણ કે (એવો શોધિત) હૃદયાકાશમાં ઉદિત સર્વ વ્યાપી સર્વધારી આત્મા (રૂપ) બોધભાનુ તમોપહૃત્-અન્ધકારને હરનાર-છે, જે આત્માપકરી સર્વ પ્રકાશે છે. (૬૭)

(આત્મબોધરૂપ તીર્થને સેવેથી કૃતકૃત્યતા.)

જે વિનિષ્ક્રિય (તત્ત્વજ્ઞાની પરમહંસ), દિશા દેશકાલ આદિને અપેક્ષ્યા વિના, સ્વાત્મા (રૂપ) તીર્થ-જે સર્વગત છે, શીતાદિહૃત્ નિત્યસુખ (રૂપ) નિરંજન છે-તે (પરમાત્મા-રૂપ) તીર્થને ભજે છે તે સર્વવિત્ સર્વગત અમૃત (મુક્ત-પરમાત્મા-) થાય. ૬૮

૧ અગ્નિષ્ લાલ તપવેગ લોચંડના ગોઝાની પેઠે. ૨ નિર્જલ મરુ દેશમાં સૂર્યના કિરણમાં જલની ભ્રાન્તિ થાય છે તેવું. જ્ઞાંજવાનાં જલ જેવું ઓટું.

માણ્ડૂક્ય ઉપાનેષદ્મંથી.

“નિવૃત્તેઃ સર્વદુઃખાનામીશાનઃ પ્રભુરવ્યયઃ ।

અદ્વૈતઃ સર્વભાવાનાં દેવસ્તુર્યો વિભુઃ સ્મૃતઃ” ॥૧૦॥

ગૌડપાદીયકારિકા-પ્રથમ પ્રકરણ.

(પ્રાજ્ઞ-તૈજસ-વિશ્વલક્ષણ) સર્વદુઃખોની નિવૃત્તિથી (તુ-રીય આત્મા) ‘ઈશાન’ નામ પ્રભુ (દુઃખનિવૃત્તિ પ્રતિ સમર્થ થાય) છે, કારણ દુઃખની નિવૃત્તિનું નિમિત્ત તેનું વિજ્ઞાન જ છે. (સ્વરૂપથી વ્યભિચરતો નથી તેથી) ‘અ-વ્યય’ છે. (રજ્જુસર્પવત્) સર્વભાવોનું મૃષાત્વ છે તેથી ‘અદ્વૈત’ છે; (તે એ દ્યોતનથી) ‘દેવ’ છે, ‘તુર્ય’ નામ (અવસ્થાત્રયાતીત) ચતુર્થ છે, ‘વિભુ’ નામ વ્યાપી (વિદ્વઃત્અનુભવસિદ્ધ હોવાથી) સ્મૃત છે.

એમ અવિદ્યાકૃત દુઃખપ્રદ દ્વૈતપ્રપંચ વિદ્યાએકરી શાન્ત થયે સચ્ચિદાનન્દ પરમાત્મા જ પ્રકાશે છે.

જેમ રોગાર્તને રોગ નિવૃત્તિ થયે સ્વસ્થતા છે, તેમ દુઃ-સ્વાત્મક આત્માને દ્વૈતપ્રપંચનો ઉપશમ થયે સ્વસ્થતા છે. દ્વૈ-તપ્રપંચ અવિદ્યાકૃત છે, વિદ્યાએકરી તેનો ઉપશમ થાય છે. એથી બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રકાશન મહાત્મા કરે છે. કઈંક વિસ્તરથી એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—

૧ જેમ મંડૂક (દેડકો) સ્થલ ઉપરથી ત્રણ કુદકા મારીને જલમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ, એ તત્ત્વ અપ્રવોધલક્ષણ જગત્ સ્વપ્ન સુષુપ્તિ એ સ્થલથી ઉઠંધીને સુખમય જલસ્થાનીય ચતુર્થપાદ બ્રહ્મભાવને જીવાત્મા પામે છે. એવા મંડૂકરૂપ આત્માની પ્રતિપાદિકા ઉપનિષદ્ તે માંડૂક્ય કહેવાય છે.

“માણ્ડૂક્યમેકમેવાલં મુમુક્ષુણાં હિતાર્સયે

તથાપ્યસિદ્ધં ચેત્ જ્ઞાનં દશોપનિષદં પઠ” ॥

મુક્તિકોપનિષદ્. ૧-૨૭

૧ ‘વિમુક્તયે’ એવું પણ પાઠાંતર છે.

જેમ રજ્જુમાં સર્પાદિના વિકલ્પનો ઉપશમ થયે રજ્જુ તત્ત્વની ઉપપત્તિ થાય છે તેમ દ્વૈતપ્રપંચનો ઉપશમ થયે અદ્વૈતની પ્રતિપત્તિ થાય છે, અને એક જ આત્મા સર્વભૂતસ્થ દેશાય છે. સ્વરૂપભૂત મોક્ષપ્રતિબંધનું નિવર્તકત્વ એ વેદાન્તશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. યથા જ્વરાદિ રોગેકરી અભિભૂત મનુષ્યને સ્વરૂપભૂતા સ્વસ્થતા પ્રથમ હોય છે, પછી તે રોગેકરી પ્રતિબદ્ધા થયે, ન હોય એવી થાય છે. તે સ્વસ્થતા પાછી, ચિકિત્સાશાસ્ત્રીય ઉપાયોના પ્રયોગ વશથી પ્રતિબંધભૂત રોગ ગયે સતે, અભિવ્યક્તા થાય છે.

તથા સ્વઅવિદ્યાથી પ્રસૂત અહંકારાદિ દ્વૈતપ્રપંચના સંબંધથી આત્મામાં દુઃખને આરોપીને ‘હું દુઃખી છું, મારે સુખ પ્રાપ્તવ્ય છે,’ એમ જાણનાર મનુષ્ય પોતે સ્વતઃ નિઃશ્ચિલ દુઃખરહિત અને નિરતિશયાનન્દ-એકતાન છે, તેને પરમ કારુણિક આચાર્યેકરી ઉપદિષ્ટ વાક્યોવતે ઉઠેલી અદ્વૈત-વિદ્યાથી દ્વૈતનિવૃત્તિ થયે, અને પ્રતિબંધનો ધ્વંસ થયે સ્વભાવભૂતા પરમાનન્દતા અને નિરસ્તસમસ્તાનર્થતા સ્વાસ્યેકરી અભિવ્યક્તા થાય છે. એ જ સ્વસ્થતા છે તે પરિપૂર્ણ વસ્તુ સ્વભાવથી અતિરિક્તા-ભિન્ના-નથી.

આત્મદેવ પ્રથમ સ્વમાયાવતે જીવભાવ-કર્તા ભોક્તા-કલ્પે છે. સર્વ કલ્પનાનું મૂલ જીવકલ્પના છે. તે જીવકલ્પના શા નિમિત્તા છે તે વદે છે:—

“અનિશ્ચિતા યથા રજ્જુરન્ધકારે વિકલ્પિતા ।
સર્પધારાદિભિર્ભાવૈ સ્તદ્વદાત્મા વિકલ્પિતઃ ॥”

વૈતથ્યપ્રકરણ ૧૭.

લોકમાં મંદ અન્ધકાર વિષે સ્વ-રૂપેકરી અનિશ્ચિતા રજ્જુ, પૂર્વસ્વરૂપના અનિશ્ચિત નિમિત્તેકરી, સર્પ, ઉદકધારા, વા

દણ્ડ, એમ અનેકધા વિકલ્પિતા થાય છે. જો પૂર્વે જ રજ્જુ-સ્વરૂપેકરી નિશ્ચિતા હોત તો, સર્પાદિ વિકલ્પ થાત નહિ. જેમ સ્વહસ્તનાં અંગુલી આદિ (પ્રથમથી નિશ્ચિત હોવાથી સર્પાદિના વિકલ્પનો સંભવ સતે તે સંબંધમાં થતો નથી) એ દૃષ્ટાન્ત છે.

તે પ્રમાણે હેતુફલાદિ (જે કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ રાગદ્વેષાદિ) સંસારધર્મરૂપ અનર્થથી વિલક્ષણતારૂપે—નામ સ્વવિશુદ્ધવિજ્ઞાપિ માત્ર સત્તા અદ્વયરૂપે,—અનિશ્ચિતત્વ (નિમિત્ત) થી આત્મા, જીવપ્રાણાદિ અનન્ત ભાવ ભેદોપેક્ષાથી વિકલ્પિત થાય છે. એ સર્વ ઉપનિષદોનો સિદ્ધાન્ત છે.

“નિશ્ચિતાયાં યથા રજ્જ્વાં વિકલ્પો વિનિવર્તેતે ।
રજ્જુરેવેતિ ચાદ્વૈતં તદ્વદાત્મવિનિશ્ચયઃ ॥ ૧૮ ॥”

વૈતથ્યપ્રકરણ.

જેમ રજ્જુ નિશ્ચિતા થયે (સર્પ ઉદકધારા દણ્ડાદિ) વિકલ્પો નિવર્તે છે, અને રજ્જુ જ છે એમ અદ્વૈત (નિશ્ચિત થાય છે), તેમ ‘નેતિ નેતિ ’ એમ સર્વ સંસારધર્મશૂન્ય—પ્રતિપાદક શાસ્ત્રેકરી જનિત વિજ્ઞાનરૂપ સૂર્યના આલોકકૃત (પ્રકાશકૃત) આત્માનો નિશ્ચય છે:—‘ આત્મા જ આ સર્વ છે.અમર અમૃત અમય એક જ અદ્વય છે.’

પ્રાણાદિલક્ષણ સંવ્યવહાર, રજ્જુસર્પવત્, આત્મામાં કલ્પિત છે. રજ્જુસર્પાદિલક્ષણા મનોવિકલ્પનાનાં પ્રલય વા ઉત્પત્તિ રજ્જુમાં થતાં નથી; અને રજ્જુસર્પનાં ઉત્પત્તિ વા પ્રલય મનમાં પણ થતાં નથી; અને (બાહ્યરજ્જુ અને અન્તર્મન એ) ઉભયમાં પણ થતાં નથી. એથી દ્વૈત મનોવિકલ્પના માત્ર જ છે.

જેમ મહાકાશથી ઘટાકાશોની ઉત્પત્તિ છે, તેમ પરમા-

ત્માથી જ, રજ્જુસર્પવત્, વિકલ્પિત પૃથિવીઆદિ ભૂતસંઘાતની તથા આધ્યાત્મિક કાર્યકારણલક્ષણ જીવોની ઉત્પત્તિ છે.

જેમ ઘટાદિની ઉત્પત્તિએકરી ઘટાકાશાદિની ઉત્પત્તિ છે, અને ઘટાદિનો પ્રલય થયે ઘટાકાશાદિનો પ્રલય છે; તેમ દેહાદિ સંઘાતની ઉત્પત્તિએકરી જીવની ઉત્પત્તિ છે, અને દેહાદિ સંઘાતનો પ્રલય થયે જીવોનો, એ આત્મામાં જ, પ્રલય છે. સ્વતઃ (જીવના ઉપાધિ પ્રલય) નથી. (અર્થાત્ જીવોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય ઔપાધિક છે સ્વાભાવિક નથી.)

જેમ આકાશને, અવિદ્યાએ અધ્યારોપિત, રજોધૂમમલત્વાદિ દોષવત્ત્વ છે; તેમ આત્માને, અવિદ્યાધ્યારોપિત બુદ્ધિઆદિ ઉપાધિકૃત, સુખદુઃખાદિ દોષવત્ત્વ અને વ્યાવહારિક બંધ-મોક્ષત્વ છે.

એક જ આકાશમાં ઘટ કરક અપવરકાદિ આકાશોનાં અલપત્ત્વ મહત્ત્વાદિ રૂપો ભેદ પામે છે, અને તેઓનાં કાર્ય,—જલહરણાદિ અને નામ—ઘટાકાશ, કરકાકાશ—પણ ભિન્ન છે, તે રૂપ કૃત છે.....તે રૂપાદિભેદકૃત સર્વવ્યવહાર છે, પરમાર્થથી નથી. પરમાર્થથી તો આકાશનો ભેદ જ નથી; અને પરોપાધિકૃત દ્વારવિના આકાશભેદનિમિત્ત વ્યવહાર છે નહિ; તેમ આત્મામાં દેહોપાધિ જીવભેદકૃત જન્મમરણાદિ વ્યવહાર છે. પરમાર્થથી નથી.

એવું પરમાર્થતત્ત્વ છે. પરંતુ પરમાર્થજ્ઞાન દુર્લભ હોવાથી તે લોકોએ ગૃહાતું નથી. કારણ ગમે તે કોઈ દ્વય વસ્તુના ધર્મના મિથ્યા ગ્રહણના આવેશેકરી (આત્મતત્ત્વસ્વરૂપનું) સુખ અનાયાસે આચ્છાદાય છે, અને દુઃખ પ્રકટ થાય છે. આત્મા, ઉપનિષદ્ આચાર્યોએકરી બહુશઃ ઉપદેશાય છે તો પણ જાણવાને શક્ય નથી. દ્વૈતવિષયથી નિવૃત્ત અને વિષ-

યાન્તરમાં અપ્રવૃત્ત (પરમાર્થદર્શી કોઈ વિરલ જ આત્મસ્વ-રૂપને જાણે છે) તેવા પરમાર્થદર્શીની સ્થિતિ અદ્વય વિજ્ઞા-નૈકરસઘનલક્ષણા બ્રહ્મસ્વરૂપા થાય છે.

૫ (પરમાર્થ) આત્મતત્ત્વની પ્રતિપત્તિના ઉપાયભૂત આ-ગમપ્રધાન, (માણઢૂક્ય ઉપનિષદ્નું) પ્રથમ પ્રકરણ છે. અને તેમાં ઐકારનો નિર્ણય કન્યો છે.

રજ્જુઆદિ-સર્પાદિવિકલ્પના આસ્પદ (અધિષ્ઠાન) સમ-જેમ પરમાર્થ સત્ અદ્વય આત્મા પ્રાણાદિ (સંસાર) વિ-કલ્પનું આસ્પદ છે; તેમ પ્રાણાદિ આત્મવિકલ્પના વિષય સર્વ આત્મપ્રપંચ પળ ઐકાર જ છે; અને તે (ઐકાર) આત્મ-સ્વરૂપ જ છે. કારણ કે ઐકારને આત્માનું અભિધાયકત્વ (વાચકત્વ) છે.

(મૂલ ઉપનિષદાર્થ.) “ ઐકાર એમ એ અક્ષર આ સર્વ (અર્થજાત) છે. તેનું (પરાપર બ્રહ્મસ્વરૂપ ઐકારનું) ઉપા-ખ્યાન (પ્રસ્તુત વેદિતવ્ય છે.) ભૂતભવત્ભવિષ્યત્ (જે કાલત્રય પરિછેદ્ય) એ સર્વ ઐકાર જ છે. અને જે અન્યત્ ત્રિકાલાતીત (કાર્યાધિગમ્ય કાલેકરી અપરિછેદ્ય અવ્યાકૃ-તાદિ) તે અપિ ઐકાર જ છે. ૧

(શંકરભાષ્યમાંથી.) અભિધાન અને અભિધેય એઓનું એકત્વ છે. પણ ઉપરનો નિર્દેશ અભિધાનના પ્રાધાન્યેકરી કન્યો છે. એવે અભિધાન અભિધેયની એકત્વપ્રતીતિઅર્થ પુનઃ અભિધેયના પ્રાધાન્યેકરી નિર્દેશ છે. કારણ તેમ ન થાય તો અભિધાનને તંત્ર અભિધેયની પ્રતિપત્તિ (ગણાઈ) અભિધેયનું અભિધાનત્વ ગૌણ છે એમ આશંકા થાય. એમ

૧ બ્રહ્મપ્રતિપત્તિના ઉપાયરૂપ સમીપ વિસ્પષ્ટ કથન. ૨ વાચક-વાચ્ય, નામ-નામી. ૩ ઉપદેશ.

अभिधान अभिधेयनी एकत्वप्रतिपत्तिनुं प्रयोजन छे. (अभिधान अभिधेय ए वेने) एक ज प्रयत्नेकरी युगपत् (एक ज काले) प्रविलाप करतां तेथी विलक्षण ब्रह्मने (विद्वान्) पामे छे.)

(मूल उपनिषदार्थ) ‘ सर्व (जे ‘ ॐकार मात्र छे ’ एम कथ्युं ते) ए ब्रह्म ज छे. (ए पण परोक्ष ज कथ्युं गणाय तेथी प्रत्यक्ष विशेषेकरी निर्देशे छे कैः—प्रत्यक्) ‘ अयमात्मा ब्रह्म ’ आ आत्मा ब्रह्म छे. ते आ आत्मा चतुष्पाद छे. २ (ते चार पादने वदे छे.) (१) जागरितस्थान वहिःप्रज्ञ सप्ताङ्ग (१९) एकोनविंशतिमुख स्थूलभुक् वैश्वानर ए प्रथम पाद. ३. (२) स्वप्नस्थान अन्तःप्रज्ञ सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख प्रविविक्तभुक् तैजस ए द्वितीय पाद. ४ (३) ‘ ज्यां सुप्त (जन) कइं काम (विषय) इच्छतो नथी, कइं स्वप्ने देखतो नथी ते सुषुप्त. (एवं सुषुप्तस्थान छे जेनुं ते) सुषुप्तस्थान (सप्रपंच) एकीभूत प्रज्ञानघन ज (मननुं विषय विषयी आकारे स्पन्दन तेना आयासना दुःखना अभावथी) आनन्दमय (जेवी स्थिति जेणे अनुभवाय ते) आनन्दभुक् चेतोमुख प्राज्ञ ए तृतीय पाद. ५

ए (प्राज्ञ ज स्वरूपावस्थ सर्व भेदावस्थ थतां) सर्वेश्वर, ए सर्वज्ञ, ए अन्तर्यामी, ए सर्वनी योनि, अने (एज) भूतोनो प्रभव अप्यय (उत्पत्तिलय).’ ६

(शंकरभाष्यमांथी). आत्माना परमार्थ अपरमार्थरूप चतुष्पाद छे. तेमां अपरमार्थरूप उक्त पादत्रय, रज्जुसर्पादिसम, अविद्याकृत छे. अवे रज्जुस्थानीय परमार्थरूपने,

१ ए महावाक्य छे. २ शब्दादि स्थूल विषयोने भोगवनार. ३ (विषयशं-स्पर्शशून्या) वासनामात्ररूपा प्रज्ञावते विविक्त भोग भोगवनार.

સર્પાદિસ્થાનીય ઉક્તસ્થાનત્રયના નિરાકરણવતે, શ્રુતિ વદે છે.

(મૂલ ઉપનિષદાર્થ.) (ક્રમપાત્ત ચતુર્થપાદ જે તુરીય તે) ‘અન્તઃપ્રજ્ઞ નર્થી, બહિઃપ્રજ્ઞ નર્થી, ઉભયતઃ પ્રજ્ઞ નર્થી, પ્રજ્ઞા-નઘન નર્થી, પ્રજ્ઞ નર્થી, અપ્રજ્ઞ નર્થી; (એથી તેને) અદૃષ્ટ અવ્ય-વહાર્ય અગ્રાહ્ય અલક્ષણ અચ્ચિન્ત્ય અવ્યપદેશ્ય એકાત્મપ્રત્યયસાર પ્રપંચોપશમ શાન્ત શિવ અદ્વૈત ચતુર્થ (તુરીય) માને છે. તે આત્મા તે વિજ્ઞેય છે. ૭

(શંકરભાષ્યમાંથી.) પ્રતીયમાન સર્પ મૂછિદ્ર દળ્ડાદિ વ્યતિરિક્તા જેમ રડ્ડુ છે તેમ પ્રતીયમાનપાદત્રય-વિશ્વતૈજસ-પ્રાજ્ઞ-રૂપથી વિલક્ષણ તુરીય છે તે તુરીય આત્મા વિજ્ઞેય છે.

“આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેઽપિતત્તથા ।

વિતથૈઃ સદૃશાઃ સન્તોઽવિતથા ઇવ લક્ષિતાઃ ॥”

માણ્ડૂક્ય-વૈતથ્યપ્રકરણ.

જે મૃગતૃણિકાદિ વસ્તુ, આદિમાં અને અન્તમાં હોતું નર્થી, તે મધ્યમાં પણ નર્થી, એવું લોકમાં નિશ્ચિત છે. તેમ આ જગત્ના દૃશ્ય (ભાવના-પદાર્થના) ભેદો તેઓનો આ-દિમાં અને અન્તમાં અભાવ હોવાથી, અને વિતથ જ મૃગતૃ-ણિકાદિઓ સદૃશ સદૃશ હોવાથી, તેઓ વિતથ (અસત્ય જ છે) તથાપિ અનાત્મવિદ્ મૂઢોએકરી અવિતથ (સત્ય) જેવા લક્ષિત છે.

દ્વૈત મિથ્યા છે, પરમાર્થથી આત્મા જ એક છે. એ અર્થના ઉપસંહારમાં યોગીશ્વર ગૌડપાદ વૈતથ્ય પ્રકરણ વિષયે વદે છે કે:—

(આ લૌકિક વૈદિક સર્વ વ્યવહાર અવિદ્યા વિષય જ છે એમ નિષ્પન્ન થાય છે તો—)

‘નિરોધ’ નામ પ્રલય નથી, ‘ઉત્પત્તિ’ નામ અનન્ય નથી, ‘બદ્ધ’ નામ સંસારી જીવ નથી, ‘સાધક’ નામ મોક્ષના સાધનવાન નથી, ‘મુમુક્ષુ’ નામ મોચનાર્થી નથી, ‘મુક્ત’ નામ વિમુક્ત છે બંધ જેનો એવો કંઈ નથી, એમ ઉત્પત્તિ અને પ્રલય એ બેનો અભાવ છે. એટલે વદ્ધાદિ છે જ નહિ, એમ એ પરમાર્થતા છે.

મનોવિકલ્પના માત્ર જ ઉત્પત્તિ પ્રલય છે. વિકલ્પનાનો ક્ષય થયે અવિકલ્પિતના સત્ત્વની ઉત્પત્તિ (પ્રાપ્તિ) છે.

રજ્જુમાં સર્પાદિવત્, આત્મામાં અવિદ્યાએકરી દ્વૈતનું અધ્યસ્ત્વ છે. એથી હું સુખી, દુઃખી, મૂઢ, જાત, મૃત,..... કર્તા, ફલી, સંયુક્ત, વિયુક્ત, ક્ષીણ, વૃદ્ધ, હું છું, મારાં એઓ છે, એ આદિઓ સર્વે આત્મામાં અધ્યારોપાય છે. જેમ સર્પ-ધારાદિ ભેદોમાં રજ્જુ અનુગત છે, તેમ પૂર્વોક્ત એ સર્વમાં આત્મા અનુગત છે.....એથી અવિદ્યાએ અધ્યારોપિત સુખિત્વાદિ વિશેષ પ્રતિબંધથી આત્માનું સ્વરૂપેકરી અનવસ્થાન છે. (નેતિ નેતિ ઇત્યાદિ વાક્યોએકરી વેદાન્તશાસ્ત્ર, તે અવિદ્યાકૃત પ્રતિબંધનું, નિવર્તક છે. તે પ્રતિબંધ દૂર થયે સ્વરૂપાવસ્થાન થાય છે અને તે) સ્વરૂપેકરી અવસ્થાન જ શ્રેય છે.....નિર્વિશેષ આત્મામાં સુખિત્વાદિ વિશેષો કલ્પિત છે. એ આત્મજ્ઞાને નિવર્તે છે.

જેમ રજ્જુમાં ‘આ સર્પ આ ધારા આ દંડ’ એમ રજ્જુ દ્રવ્ય જ કલ્પાય છે, તેમ પરમાર્થસત્ અદ્વય સર્વ વિકલ્પોના આસ્પદભૂત આત્મા જ, રજ્જુવત્, અનન્ત અસત્ પ્રાણાદિ-સંસાર-રૂપ વિકલ્પો કલ્પાય છે.

નવતે) પરમાથેસ્વરૂપેકરી નિરૂપ્યમાણ થયે, રહેતું નથી.

સર્વ અનર્થના પ્રશમનરૂપ અદ્વય જ શિવ અને અભય છે. ઇથી અદ્વૈતમાં જ સ્મૃતિ યોજવી.

“તત્ત્વમાધ્યાત્મિકં દૃષ્ટ્વા તત્ત્વં દૃષ્ટ્વા તુ બાહ્યતઃ ।
તત્ત્વીભૂતસ્તદારામસ્તત્ત્વાદપ્રચ્યુતો ભવેત્ ॥૩૮॥”

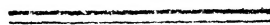
માણ્ડૂક્યોપનિષદ્. વૈતથ્યપ્રકરણ.

વિદ્વાન્ આમ વર્તે છે:—પૃથ્વિઆદિ બાહ્યતત્ત્વ અને દેહાદિ લક્ષણ આધ્યાત્મિકતત્ત્વ, રજ્જુસર્પવત્ અને સ્વપ્રમાયાદિવત્, અસત્ છે; અને બાહ્યાભ્યંતર આકાશવત્ સર્વગત.....આત્મા જ સત્ય છે, અને ‘તે આત્મા તું છું’ એમ તત્ત્વને દેખીને (તે તત્ત્વદર્શી) તત્ત્વીભૂત થાય, અને તદારામ થાય—બાહ્યરમણ ન થાય. અને તત્ત્વથી અપ્રચ્યુત થાય.

જેમ કોઈ અતત્ત્વદર્શી ચિત્તને જ આત્મત્વરૂપે જાણી ચિત્તના ચલનથી આત્માને અનુચલિત માનતો, ‘અહુણા હું આત્મતત્ત્વથી પ્રચ્યુત છું’ એમ તત્ત્વથી ચલિત દેહાદિભૂત આત્માને કદાચિત્ માને છે. તેનું મન સમાહિત થયે પ્રસન્ન આત્માને ‘અહુણા હું તત્ત્વીભૂત છું’ એમ કદાચિત્ તત્ત્વભૂત માને છે.

તેમ આત્મવિત્ થતા છે નહિ. કારણ કે આત્માનું એકરૂપત્વ છે, અને સ્વરૂપપ્રચ્યવનનો અસંભવ છે. ‘હું સદા જ બ્રહ્મ છું’ એમ તત્ત્વથી અપ્રચ્યુત થાય; આત્મતત્ત્વદર્શન સદા અપ્રચ્યુત છે જેને એવો થાય. (૩૮)

(અપૂર્ણ)

૧	તાદ્ય અને નલદમન્તી. (સપ્તયાવૃત્તિ) ...	૦-૮-૦
૨	તૈરાજ્ય અને મનુસ્મૃતિમાંનો રાજનીતિસાર ...	૦-૮-૦
૩	ફાર્સી છવન ન્યરિત્ર (સચિત્ર) (દ્વિતીયાવૃત્તિ) ...	૦-૯-૦
૪	સુત્ર મોહુલજી ઝાલા અને વેદાન્ત. ...	૧-૦-૦
૫	વિચારસાગર (ગૂજરાતી) (દ્વિતીયાવૃત્તિ) ...	૧-૮-૦
૬	વાર્તિક-લેખન તથા વાચન. ...	૦-૪-૦
૭	વેદાન્તવિચાર. ...	૦-૪-૦
૮	કરસનદાસ અને તત્સંબંધમાં વિચાર. (સચિત્ર)...	
૯	ઉત્તરજયકુમારી, ૧૦ મણિરત્નમાલા, ૧૧ વિપત્તિવિષે નિબંધ ...	નથી.

ભાઈ શ્રીરણુછોડભાઈ ઉદયરામનાં પુસ્તક.

૧	જયકુમારી વિજય નાટક (તૃતીયાવૃત્તિ) ...	૦-૧૨-૦
૨	લલિતાદુઃખદર્શક નાટક (છઠી આવૃત્તિ) ...	૦-૮-૦
૩	નલદમન્તી નાટક (તૃતીયાવૃત્તિ) ...	૦-૮-૦
૪	બર્થોલ્ડ (દ્વિતીયાવૃત્તિ) ...	૦-૮-૦
૫	હરિશ્ચંદ્રનાટક	
૬	તારામતીસ્વયંવર } (દ્વિતીયાવૃત્તિ) ...	૦-૧૨-૦
૭	માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક ...	૧-૪-૦
૮	લઘુસિદ્ધાન્ત કૌમુદી. (ગૂજરાતી ટીકાસહિત) ...	૫-૦-૦
૯	હિતાપદેશ (મિત્રલાભ, મિત્રભેદ, વિશ્વહ, સંધિ.) ...	૦-૧૨-૦
૧૦	બાણુસુર મદમદન (આખાહરણુ નાટક) (આવૃત્તિ ખીલ) ...	૦-૮-૦
૧૧	મદાલસા અને ઝતવ્વજ નાટક ...	૦-૮-૦
૧૨	હરિશ્ચંદ્રનાટકનો સાર ...	૦-૧-૦
૧૩	રાસમાલા ભાગ બે (ફાર્સીસલાના મંત્રીપાસેથી) ...	૧૫-૦-૦
૧૪	નાટ્યપ્રકાશ ...	૧-૮-૦
૧૫	પાદશાહીરાજનીતિ ...	૨-૦-૦
૧૬	પ્રેમરાય અને ચારુમતી ...	મુદ્રાલયમાં.
૧૭	રણુપિંગલ ...	મુદ્રાલયમાં.
૧૮	વિક્રમોર્વશી ત્રોટક, ૧૯ આરોગ્યવાસુચક, ૨૦ પ્રસ્તા- વિક કથાસમાજ, ૨૧ ગોપાળદાસનાટક, ૨૨ કુલવિષે નિબંધ, ૨૩ સંતોષ સુરતરુ, ૨૪ શેક્સપિયર કથા- સમાજ (૨૦ મં છો) ...	નથી.

વિક્રયસ્થાન.

મુંબઈ, } એન્. એમ એન્ડ કંપની.
કાળકાદેવીને રસ્તે. } પંડિત જયેષ્ઠારામ મુકુંદજી.

